Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ

Реалізація рекомендацій національних та європейських правозахисних організацій у частині запровадження міжнародного досвіду поліцейської діяльності у сфері дотримання прав і свобод людини під час перебування в місцях несвободи

Науково-методичні рекомендації

Харків 2019

УДК 351.74
ББК 67.301.1
С-25

Схвалено на засіданні науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності ХНУВС 27 вересня 2019 р., протокол № 10.

Святокум Ігор Олегович, науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ

С-25 **Святокум І.О.** Реалізація рекомендацій національних та європейських правозахисних організацій у частині запровадження міжнародного досвіду поліцейської діяльності у сфері дотримання прав і свобод людини під час перебування в місцях несвободи: наук.-метод. рек. / І. О. Святокум – Харків : Харк. нац. ун-т. внутр. справ, 2019. – 64 с.

УДК 351.74
ББК 67.301.1

©Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019

Зміст

Вступ 4

Розділ І. Місця несвободи: поняття і види....5

Розділ ІІ. Міжнародні документи у сфері дотримання прав і свобод людини під час перебування в місцях несвободи 8

Стандарти тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів (друга загальна доповідь КЗК, 1992 рік) 13

Розвиток стандартів КЗК щодо тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів (дванадцята загальна доповідь КЗК, 2002 рік) 15

Боротьба з безкарністю (чотирнадцята загальна доповідь КЗК, 2004 рік) 16

Доступ до адвоката як засіб запобігання неналежному поводженню (двадцять перша загальна доповідь КЗК, 2011 рік) 16

Попередження випадків катування та інших форм неналежного поводження з боку працівників поліції (двадцять восьма загальна доповідь КЗК, 2019 рік) 17

Розділ ІІІ. Національний превентивний механізм в Україні....19

Відвідування місць несвободи....20

Доповідь Уповноваженого 21

Розділ ІV. Реалізація міжнародних стандартів поводження із особами, що утримуються в місцях несвободи Національної поліції України....24

Право особи повідомити про факт свого затримання третю сторону....24

Право доступу до адвоката....26

Право вимагати медичного обстеження лікарем за власним вибором....29

Інформування особи про її права 31

Система єдиного досьє....32

Побутові умови в місцях несвободи 35

Висновки 36

Список літератури....38

Додатки....40

Додаток 1. Витяг із щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2018 році. ...40

Додаток 2. Тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів. Витяг з Другої Загальної доповіді, опубліковано 1992 року 43

Додаток 3. Розвиток стандартів КЗК щодо тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів. Витяг з Дванадцятої Загальної доповіді, опубліковано 2002 року....46

Додаток 4. Боротьба з безкарністю. Витяг з 14-ої Загальної доповіді, опубліковано 2004 року.54

Додаток 5. Доступ до адвоката як засіб запобігання неналежному поводженню. Витяг з 21-ої Загальної доповіді, опубліковано 2011 року 62

Вступ

Поняття «місце несвободи» достатньо нове для України. Ми розглянемо його трохи нижче, але слід розуміти, що воно значно ширше за більш знайоме поняття «місце позбавлення волі» і, по суті, охоплює всі місця, в яких особа перебуває під контролем держави. У свою чергу, судова практика Європейського суду з прав людини показує, що серед основних проблем, які призводять до констатації судом порушень Україною положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є жорстоке поводження з особами, які перебувають під контролем держави (в місяцях досудового тримання під вартою або в місцях виконання покарань); неефективність розслідування правоохоронними органами скарг на жорстоке поводження представників державних органів, зокрема, у місцях досудового тримання осіб під вартою та в установах виконання покарань; неналежні матеріально-побутові умови тримання осіб, які перебувають в місцях досудового тримання під вартою або в установах виконання покарань, а також ненадання вказаній категорії осіб належної медичної допомоги [2, с. 6]. Слід додати, що наша держава знаходиться на третьому місці у Європі за кількістю справ, які перебувають на розгляді в ЄСПЛ.

Таким чином, можна вести мову про те, що Україна досі має суттєві проблеми із дотримання прав осіб, які перебувають у місцях несвободи.

У повній мірі це стосується і місць несвободи, які утримуються Національною поліцією України. Хоча у таких місцях, на відміну від, наприклад, установ виконання покарання або слідчих ізоляторів, особи проводять відносно невеликий проміжок часу, мережа місць несвободи Національної поліції є найбільш розгалуженою в Україні, і, відтак, із ними стикається значно більший відсоток громадян.

За таких умов, реформування Національної поліції України потребує врахування міжнародних стандартів та передових світових практик і у сфері

забезпечення дотримання прав і свобод людини у місцях несвободи, що утримуються поліцією.

З цією метою, у рекомендаціях розглянуто основні міжнародні документи у даній сфері, а також порядок їх відображення в українському законодавстві. Окрема увага звернута на систему «custody records», яка наразі впроваджується в ІТТ та порядок її реалізації у Великобританії, модель якої була взята за основу при підготовці даної системи.

Розділ І. Місця несвободи: поняття і види

Поняття «місце несвободи» прямо не визначається українським законодавством. Для його розуміння слід звернутися до ст. 4 Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання. Вона встановлює обов'язок кожної держави-учасниці дозволити відвідання, відповідно до встановлених Протоколом механізмів, «*будь-якого місця, що знаходиться під її юрисдикцією та контролем, де утримуються чи можуть утримуватися особи, позбавлені волі, за розпорядженням державного органу чи за його вказівкою, або з його відома чи мовчазної згоди*» [1].

При цьому, фразу «позбавлення волі» у цьому контексті слід розуміти ширше, ніж «позбавлення волі» як вид кримінального покарання. У цьому випадку, під позбавленням волі розуміється **будь-яке** обмеження пересування, застосоване до особи за рішенням компетентного державного органу. Таке розширене трактування знайшло відображення і в українському законодавстві, прийнятому з метою імплементації положень Протоколу.

Відтак, ***місце несвободи*** – це будь-яке місце, яке знаходиться під юрисдикцією та контролем держави, де утримуються чи можуть утримуватися особи, позбавлені волі, за розпорядження державного органу чи за його вказівкою, або з його відома чи мовчазної згоди.

2 лютого 2012 року був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» щодо національного превентивного механізму», направлений на формування в Україні передбаченого Протоколом механізму забезпечення дотримання прав осіб, які перебувають у місцях несвободи. У редакції даного закону (з урахуванням подальших змін, що вносилися), п. 8 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» передбачає відвідання Уповноваженим без попереднього повідомлення про час і мету відвідування наступних місць:

1. Місця, в яких особи примусово тримаються за судовим рішенням або рішенням адміністративного органу відповідно до закону, в тому числі:

- ізолятори тимчасового тримання;
- кімнати для затриманих та доставлених чергових частин органів Національної поліції;
- пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні;
- кімнати для перебування тимчасово затриманих військовослужбовців;
- слідчі ізолятори;
- арештні доми;
- кримінально-виконавчі установи;
- приймальники-розподільники для дітей;
- загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації;
- центри медико-соціальної реабілітації дітей;
- спеціальні виховні установи;
- військові частини;
- гауптвахти;
- дисциплінарні батальйони;
- спеціальні приймальники для тримання осіб, підданих адміністративному арешту;

- міські, районні управління та відділи, лінійні управління, відділи, відділення, пункти органів Національної поліції;

- спеціалізовані автомобілі (у тому числі спеціалізовані автомобілі з конвоєм);

- приміщення (кімнати) для тримання підсудних (засуджених) у судах;

- заклади примусового лікування;

2. Психіатричні заклади.

3. Пункти тимчасового розміщення біженців.

4. Приміщення для транзитних пасажирів у пунктах пропуску через державний кордон.

5. Будинки дитини, дитячі будинки-інтернати, притулки для дітей, дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, центри соціальної реабілітації дітей з інвалідністю, центри соціально-психологічної реабілітації дітей.

6. Психоневрологічні інтернати.

7. Геріатричні пансіонати, будинки-інтернати для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю.

8. Пансіонати для ветеранів війни і праці.

9. Соціально-реабілітаційні центри. [2].

Наведений у Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» перелік місць можна вважати переліком місць несвободи у розумінні міжнародних актів щодо забезпечення прав осіб, що перебувають у таких місцях.

Із перелічених вище місць несвободи, до відання **Національної поліції** належать:

- ізолятори тимчасового тримання;

- кімнати для затриманих та доставлених чергових частин органів Національної поліції;

- приймальники-розподільники для дітей;

- спеціальні приймальники для тримання осіб, підданих адміністративному арешту;

- міські, районні управління та відділи, лінійні управління, відділи, відділення, пункти органів Національної поліції;

- спеціалізовані автомобілі (у тому числі спеціалізовані автомобілі з конвоєм).

Водночас, слід звернути й на те, що, відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», перелік місць, які Уповноважений може відвідувати без попереднього повідомлення про час і мету, **не є вичерпним**. Таким чином, до місць несвободи можуть відноситися й інші місця, де можуть утримуватися особи, позбавлені волі (у широкому розумінні).

Розділ ІІ. Міжнародні документи у сфері дотримання прав і свобод людини під час перебування в місцях несвободи

Забезпеченню прав осіб, що перебувають у місцях несвободи присвячені численні міжнародні документи. Їх можна поділити на дві великі групи:

- загальні документи у сфері забезпечення прав людини;

- спеціальні документи у сфері забезпечення прав осіб, що перебувають у місцях несвободи.

До першої групи належать, зокрема, Загальна декларація прав людини (1948), Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966), Конвенція про права дитини (1989) тощо. Ці документи містять загальні положення щодо прав людини або окремих категорій осіб. Поряд із загальним переліком прав, якими володіє кожна особа, дані документи містять і положення, що стосуються безпосередньо прав осіб, які перебувають у місцях несвободи.

Зокрема, ***стаття 5 Загальної декларації прав людини*** встановлює, що ніхто не повинен піддаватися тортурам або жорстоким, нелюдським або таким, що принижують гідність, поводженню і покаранню [4].

Подібну норму містить і ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Положення щодо заборони тортур, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження та покарань міститься і у ст. 3 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Останній документ, прийнятий державами-членами Ради Європи, поряд із проголошенням прав людини, містить і низку механізмів їх захисту, найсуттєвішим із них є діяльність **Європейського суду з прав людини** (ЄСПЛ).

Судова практика ЄСПЛ має велике значення для трактування та розуміння прав людини, закріплених у Конвенції, у тому числі – в контексті перебування осіб у місцях несвободи. Відтак, слід звернути увагу на практику застосування ст. 3 Конвенції, яка встановлює, що «нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню».

ЄСПЛ у своїй практиці розглядає цю заборону значно ширше, ніж просто заборону фізичного насильства над особами, що перебувають в місцях несвободи.

Відповідно до трактування ЄСПЛ, Конвенція у ст. 3 забороняє три види дій:

- катування;
- нелюдське поводження чи покарання;
- поводження чи покарання, які принижують гідність.

У своїх рішеннях ЄСПЛ надає тлумачення цим поняттям. Так, **катування** – завдання умисно жорстокого, тяжкого болю, страждань, як правило, з метою отримання відомостей, зізнання, покарання або залякування; при **нелюдському поводженні** також завдаються тяжкі фізичні та психічні страждання, однак вони не досягають такої інтенсивності, як при катуванні. **Принижуючим** є таке поводження, коли воно викликає у жертві почуття страху, в тому числі страху

смерті, власної неповноцінності, які здатні принижувати чи зганьбити та, можливо, зламати фізичний чи моральний опір. Мета такого поводження має прийматися до уваги (якщо ціллю було приниження або образа особи), водночас, відсутність такої мети не обов'язково впливає на висновок Суду [13, с. 30].

Практика ЄСПЛ показує, що порушення положень даної статті державою фіксувались судом у наступних випадках:

1) неналежне поводження правоохоронних органів навмисного характеру під час арешту і після, під час допиту в поліції, фізичне і психологічне насильство стосовно осіб, які знаходяться під вартою, а саме: зґвалтування, каліцтва, переломи, насильницьке годування без потреби, одягання мішка на голову, позбавлення сну тощо;

2) неналежне поводження під час законних або незаконних дій посадових чи службових осіб держави:

- вислання, екстрадиція в країну, де заявникам загрожує застосування дій, що порушують ст. 3;

- тілесні покарання;

- навмисне знищення майна;

- неповідомлення рідним місця тримання під вартою чи ув'язнення тощо.

3) неналежне поводження як результат упущень чи бездіяльності посадових і службових осіб держави (ненадання медичної допомоги, що призвело до тяжких наслідків, незвільнення ув'язненого через халатне ставлення до обов'язків, коли термін ув'язнення закінчився та ін.).

Окрім цього, в контексті реалізації даної статті суд вимагав від держав:

1) проведення ефективного розслідування викладених у заяві скарг;

2) попередження, припинення і покарання за неналежне поводження з боку приватних осіб [14, с. 94-95].

Базовим міжнародним документом, що належить до **другої групи**, групи спеціалізованих документів, є Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984), до якого додатково прийнято Факультативний протокол (2002).

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання встановлює загальні принципи, яких повинні дотримуватись держави-учасниці у сфері недопущення катування. Зокрема, Конвенція вимагає визнання катування кримінальним злочином (ст. 4), включення навчальних матеріалів та інформації про заборону катувань до програм підготовки персоналу правових органів, цивільного чи військового медичного персоналу, державних посадових осіб, які можуть мати відношення до утримання під вартою й допитів осіб, які зазнали будь-якої форми арешту, затримання чи ув'язнення, або до поводження з ними (ст. 10), забезпечення можливості подання скарги компетентним властям цієї держави та на швидкий неупереджений розгляд такої скарги (ст. 13) тощо [5].

Факультативний протокол до Конвенції 2002 року передбачає створення державами-учасницями **національних превентивних механізмів** (про особливості функціонування національного превентивного механізму в Україні нижче).

Відповідно до ст. 3 протоколу, кожна держава-учасниця створює, призначає чи підтримує на національному рівні один або кілька органів для відвідувань для цілей недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання (далі – національні превентивні механізми).

Відповідно до ст. 19 Факультативного протоколу, до повноважень національного превентивного механізму входить:

– регулярно розглядати питання про поводження з позбавленими волі особами в місцях тримання під вартою з метою посилення, за необхідності, їхнього захисту від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання;

– надавати рекомендації відповідним органам для цілей поліпшення поводження з позбавленими волі особами та умов їхнього утримання і не допускати катування та інших жорстоких, нелюдських або таких, що

принижують гідність, види поводження та покарання з урахуванням відповідних норм ООН;

– надавати пропозиції і зауваження, що стосуються чинного законодавства або законопроектів [6].

На європейському рівні діє **Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню**. Окрім положень, подібних до положень Конвенції 1984 року, вона додатково передбачила створення спеціального органу Ради Європи, діяльність якого спрямована на попередження випадків катування та інших видів неналежного поводження у державах, що приєдналися до цього документу – **Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК)**.

Завданням КЗК є організація інспекцій місць несвободи для надання оцінки стану дотримання прав і свободи утримуваних там осіб. За результатами інспекцій КЗК формує докладну доповідь, яка надсилається на адресу відповідної держави-учасниці Європейської конвенції. Окрім цього, на підставі узагальнення підсумків інспекцій готуються загальні доповіді КЗК. Ці документи являють особливий інтерес, адже за результатами перевірок місць несвободи були сформульовані стандарти поводження з особами, які утримуються в них у розрізі як різних категорій осіб, так і різних типів установ утримування. Ми зосередимо увагу на стандартах, які стосуються місць несвободи, що утримуються органами поліції:

- стандарти тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів (друга загальна доповідь КЗК, 1992 рік);

- розвиток стандартів КЗК щодо тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів (дванадцята загальна доповідь КЗК, 2002 рік);

- боротьба з безкарністю (чотирнадцята загальна доповідь КЗК, 2004 рік);

- доступ до адвоката як засіб запобігання неналежному поводженню (двадцять перша загальна доповідь КЗК, 2011 рік);

- попередження випадків катування та інших форм неналежного поводження з боку працівників поліції (двадцять восьма загальна доповідь КЗК, 2019 рік).

Стандарти тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів (друга загальна доповідь КЗК, 1992 рік)

Стандарти тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів містять перелік прав затриманої особи, на які КЗК вказав як на ключові, а також низку рекомендацій щодо практик забезпечення їх дотримання.

КЗК визначає **три найважливіших права особи**, затриманої правоохоронними органами:

- право особи повідомити про факт свого затримання третю сторону за власним вибором (члена родини, друга, консульство);

- право доступу до адвоката;

- право вимагати медичного обстеження лікарем за власним вибором (додатково до медичного обстеження, яке здійснюється лікарем, що його запросили поліцейські органи).

КЗК розглядає ці права розглядаються як ключові гарантії недопущення жорстокого та нелюдського поводження. Важливим доповненням до цих прав є необхідність **інформування особи про її права**, визначені чинним законодавством, передусім – про три наведених вище права.

КЗК звертає особливу увагу на **допит** особи, процедура якого має бути чітко врегульована. КЗК наголошує на необхідності **фіксації** часу початку та закінчення допиту, а також прохань особи, висловлених під час нього.

Викладені у доповіді стандарти також рекомендують запровадження **системи єдиного досьє** щодо кожної затриманої особи, в якому фіксуються всі аспекти, пов’язані із затриманням особи (час затримання, мотиви та підстави затримання), а також усі заходи, вжиті щодо неї (час поінформування про права,

час, коли про затримання були сповіщені треті особи, час відвідання ними особи тощо).

КЗК вказує на необхідність існування **незалежного механізму розгляду скарг** щодо поводження під час тримання під вартою в поліції як на ще одну важливу гарантію дотримання прав затриманих осіб.

Стандарти містять також вимоги щодо побутових умов утримання затриманих осіб.

У доповіді підкреслюється, що, з огляду на те, що тримання під вартою в поліції, в основному, триває відносно недовго, не можна очікувати, що в установах поліції будуть такі ж добрі матеріальні умови тримання, як і в тих місцях, де позбавлені волі перебувають протягом тривалого часу. Разом із цим, вказується на необхідності дотримання елементарних стандартів матеріальних та побутових умов утримання.

Розмір приміщення. Розмір приміщення, в якому утримуються особи, залежить від кількості осіб, які можуть там знаходитися. Документ не визначає стандартного розміру приміщення, вказуючи на наявність значної кількості факторів, що на нього впливають. Разом із цим, в якості **бажаного рівня** для камер одиночного тримання пропонуються такі розміри:

- площа: 7 кв. м;

- відстань між стінами: не менше 2 м;

- відстань між підлогою і стелею 2,5 м).

Освітлення. Доповідь вказує на необхідність наявності освітлення, достатнього для читання у час, що не відводиться для сну. Також наголошується, що бажаною є наявність природнього освітлення.

Засоби для відпочинку. Приміщення має бути обладнаним такими засобами відпочинку, як закріплений стілець, закріплена лавка. Якщо особа має провести ніч у місці тримання, но вона має бути забезпечена чистими матрацом та ковдрами.

Можливість справляти природні потреби. Особі повинна надаватися можливість справляти природні потреби, коли вона того забажає, в чистих і пристойних умовах; вона також повинна мати можливість для умивання.

Харчування. Особа повинна отримувати харчування у визначений для цього час. При цьому, воно має включати як мінімум один повноцінний прийом їжі протягом дня [7].

Розвиток стандартів КЗК щодо тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів (дванадцята загальна доповідь КЗК, 2002 рік)

Доповідь, присвячена **розвитку стандартів КЗК щодо тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів**, була видана через десять років після формулювання основного переліку стандартів поводження із затриманими.

У ній, зокрема, деталізуються вимоги до проведення допиту затриманого з метою недопущення випадків порушення його прав. Вказується на необхідність **фахової підготовки** осіб, які проводять допит. Окрім цього, КЗК рекомендує розробку **кодексу поведінки при допитуванні осіб, які підозрюються у вчиненні кримінальних злочині**.

Доповідь звертає увагу на здійснення **електронних записів (аудіо – чи відеозаписів) проведених поліцією допитів** як на важливу гарантію дотримання прав затриманих та рекомендує впровадження такої практики.

КЗК також наголошує на недопустимості низки практик залякування при проведенні допиту (погрозливий вигляд приміщення для допиту, зав’язування очей затриманим, наявність підозрілих предметів у приміщеннях для допиту).

Доповідь ще раз наголосила на важливості дотримання трьох базових гарантій прав затриманих осіб (право повідомити про своє затримання третіх осіб, право на адвоката та медичний огляд). Насамкінець, КЗК вказує на бажаність запровадження практики **інспектування поліцейських закладів незалежним повноважним органом** з метою запобігання жорстокому

поводженню поліції із затриманими особами і, в цілому, в забезпечення задовільних умов утримання під вартою [8].

Боротьба з безкарністю (чотирнадцята загальна доповідь КЗК, 2004 рік)

Дана доповідь КЗК присвячена стандартам протидії випадкам жорстокого поводження з особами в місцях несвободи. Серед вимог, що містяться у ній, слід виділити наступні:

- сприяння встановленню такої **професійної культури**, за нормами якої буде вважатись непрофесійним – і ризикованим в плані професійного росту – працювати або ж бути у тісних стосунках із колегами, які вдаються до жорстокого поводження;

- необхідність відкриття кримінального провадження та початку розслідування випадків катування та жорстокого поводження у будь-якому випадку наявності відповідної інформації, **а не лише за наявності формальної скарги постраждалого**;

- необхідність проведення **медичної експертизи** у випадках наявності інформації про можливе застосування катування чи жорстоке поводження з метою фіксації та адекватної оцінки наявних ознак таких подій.

КЗК наголошує на недопущенні безкарності випадків жорстокого поводження із особами, які утримуються в місцях несвободи, підкреслюючи, що розслідування таких випадків має бути незалежним, повним і закінченим, повним та швидким, із залученням необхідним інструментів громадського контролю [9].

Доступ до адвоката як засіб запобігання неналежному поводженню (двадцять перша загальна доповідь КЗК, 2011 рік)

До ключових рекомендацій КЗК щодо забезпечення доступу до адвоката належать наступні:

- доступ до адвоката має бути забезпечений з моменту фактичного обмеження волі особи, незалежно від її конкретного правового статусу;

- доступ до адвоката має бути забезпечений незалежно від того, наскільки дрібним є правопорушення, в якому підозрюється особа;

- доступ до адвоката має забезпечуватись незалежно від тяжкості злочину (зокрема, КЗК піддав критиці практику систематичної затримки допуску адвоката до підозрюваних у певних категоріях злочинів, напр., тероризмі);

- доступ до адвоката повинен передбачати можливість особи зустрічатися і спілкуватися з ним віч-на-віч;

- право на адвоката повинно охоплювати право на присутність адвоката під час допиту затриманої особи;

- необхідною є процедура надання безоплатного адвоката особам, які не мають змоги оплатити його послуги [10].

Попередження випадків катування та інших форм неналежного поводження з боку працівників поліції (двадцять восьма загальна доповідь КЗК, 2019 рік)

Дана доповідь наводить кращі практики, які, за спостереженнями КЗК, сприяли зниженню ризиків неналежного поводження з особами, утримуваними правоохоронними органами. Серед них КЗК називає наступні:

1. Застосування методики процесуального інтерв'ю при проведенні допиту. Цей метод спрямований на налагодження спрямованої на отримання від особи інформації, а не зізнання). Як вказує КЗК, ціллю навчання методиці процесуального інтерв'ю є допомога поліцейським проводити опитування системно та відкрито до нової інформації, що дозволяє уникати помилок, які випливають із заздалегідь сформованих упереджень особи, яка проводить допит. Запровадження цієї методики у поєднанні із процесуальними гарантіями, на думку КЗК може суттєво знизити випадки неналежного поводження та, особливо, катування, у зв'язку зі зниженням мотивації до «вибивання» свідчень.

2. Створення централізованих поліцейських установ тимчасового утримання на противагу камерам в окремих поліцейських дільницях, що має сприяти посиленню контролю за дотриманням прав людини у таких установах.

3. Призначення в органах окремих осіб, відповідальних виключно за утримання осіб в місцях несвободи. До певної міри, даний захід є продовженням системи єдиного досьє, і, наприклад, у Великобританії (а у вигляді експерименту – і в Україні) впроваджується разом із ним. Особа, відповідальна за утримання, здійснює реєстрацію, занесення всіх даних про особу, проводить її первинне опитування щодо обставин затримання, стану її здоров'я, інформує особу про її права та стежить за їх дотриманням тощо [11].

Розділ ІІІ. Національний превентивний механізм в Україні

Національний превентивний механізм, утворення якого передбачено факультативним протоколом до Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 року (далі – Факультативний протокол), в Україні представлено **Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини** (далі – Уповноважений; ст. 19-1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»).

Ч. 2 ст. 19-1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» передбачає, що виконання функцій національного превентивного механізму, Уповноважений:

1) здійснює регулярні відвідування місць несвободи без попереднього повідомлення про час і мету відвідувань та без обмеження їх кількості;

2) проводить опитування осіб, які перебувають у місцях несвободи з метою отримання інформації стосовно поводження з цими особами і умов їх тримання, а також опитування інших осіб, які можуть надати таку інформацію;

3) вносить органам державної влади, державним органам, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форми власності, у тому числі які утримують місця несвободи, пропозиції щодо попередження катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання;

4) залучає на договірних засадах (на платній або безоплатній основі) до регулярних відвідувань місць несвободи представників громадських організацій, експертів, учених та фахівців, у тому числі іноземних;

5) реалізує інші повноваження, передбачені цим Законом [2].

З метою реалізації завдань національного превентивного механізму, у складі Секретаріату Уповноваженого створено Секретаріату утворено Департамент з питань реалізації національного превентивного механізму.

Відвідування місць несвободи

Уповноважений має право відвідувати місця несвободи **без попереднього повідомлення про час і мету відвідувань**. Він може робити це **особисто**, однак найчастіше відвідування проводяться **залученими** на договірних засадах представниками громадських організацій, експертами, ученими та фахівцями, у тому числі іноземними.

Мандат національних превентивних механізмів визначений статтею 20 Факультативного протоколу і передбачає:

а) доступ до будь-якої інформації про чисельність позбавлених волі осіб у місцях тримання під вартою, а також про кількість таких місць та їхнє місцезнаходження;

б) доступ до будь-якої інформації, що стосується поводження з цими особами, а також умов їх тримання під вартою;

в) доступ до будь-яких місць тримання під вартою, їхніх споруд та об'єктів;

г) можливість проводити приватні бесіди з позбавленими волі особами без свідків, особисто, або, за необхідності, через перекладача, а також з будь-якою іншою особою, яка, на думку національного превентивного механізму, може надати відповідну інформацію;

ґ) право безперешкодно вибирати місця, які вони бажають відвідати, та осіб, з якими вони бажають поспілкуватись;

д) право встановлювати контакти з Підкомітетом з недопущення катувань, надсилати йому інформацію та зустрічатися з ним [6].

Відвідування місць несвободи представниками національного превентивного механізму, зазвичай, складається з таких елементів:

1. Бесіда з керівництвом місця несвободи. Особи, що проводять відвідування (монітори) пояснюють ціль свого перебування; в межах цієї бесіди керівництво може висловити власне бачення проблем закладу (фінансування, матеріальне забезпечення тощо). Як правило, в межах бесіди монітор також

надає перелік документів, з якими він бажає ознайомитися (напр., копія штатного розпису, установчі документи, статистичні дані тощо).

2. Обхід приміщень та відділень місця несвободи. Монітори, як представники Уповноваженого, мають необмежений доступ до будь-яких приміщень у місці несвободи.

3. Групові та індивідуальні інтерв'ю з працівниками закладу, особами, які в ньому утримуються. У випадку, якщо монітор виявляє бажання поспілкуватися із особами, які утримуються у місці несвободи, йому необхідно створити умови такого спілкування **за відсутності третіх осіб** та **за умов, що виключають можливість прослуховування чи підслуховування**. На вимогу, в разі потреби, таке опитування може здійснюватися у присутності перекладача, лікаря, працівників установ несвободи, а у разі опитування неповнолітньої особи – її законного представника, педагога або психолога.

4. Заключна бесіда з керівництвом місця несвободи. У ній представники Уповноваженого висловлюють свої загальні враження від візиту, вказують на основні виявлені недоліки, пропонують висловити власну позицію щодо них та (якщо мова йде про несуттєві недоліки) усунути їх на місці [12, с. 7-8].

За результатами відвідування монітори готують звіт. Витяг зі звіту, що містить основні проблеми і рекомендації щодо усунення виявлених недоліків, надсилається до міністерства, у віданні якого знаходиться місце несвободи (тобто, у випадку Національної поліції – до Міністерства внутрішніх справ України).

Доповідь Уповноваженого

Уповноважений щороку готує спеціальну доповідь про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання. Ця доповідь оприлюднюється в засобах масової інформації та надсилається Президентові України, Верховній Раді України і Кабінету Міністрів України з додержанням законодавства України про інформацію.

Так, Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2018 рік [15], ведучи мову про стан дотримання прав людини в місцях несвободи, підпорядкованих Національній поліції України, вказує, що найвищі ризики бути підданим катуванню з боку окремих працівників правоохоронних органів виникають з моменту фактичного затримання особи. Уповноважений вказує, що найбільш поширеними є такі порушення і недоліки:

- порушення працівниками правоохоронних органів вимог кримінального процесуального законодавства в частині належного документування затримання осіб за підозрою у вчиненні злочину;

- порушення працівниками правоохоронних органів порядку проведення затримання осіб за підозрою у вчиненні злочинів, зокрема проведення таких затримань без відповідного рішення суду, коли така вимога відповідно до КПК України є обов'язковою;

- відсутність у підрозділах органів досудового розслідування службових осіб, відповідальних за перебування затриманих, або невиконання ними обов'язків щодо забезпечення прав затриманих осіб;

- тримання затриманих осіб та проведення слідчих дій у місцях, непередбачених законодавством;

- порушення права на належні умови тримання в ІТТ та права на охорону здоров'я та медичну допомогу.

Виходячи із цих проблем, Уповноважений рекомендував Міністерству внутрішніх справ України здійснити наступні заходи.

1. Розробити та забезпечити прийняття нормативно-правових актів згідно із актами реагування Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, наданими за результатами моніторингових візитів національного превентивного механізму.

2. Забезпечити повноцінне фінансування утримання та забезпечення діяльності органів та установ, в яких утримуються особи.

3. Забезпечити ефективний внутрішній контроль за дотриманням прав людини в підпорядкованих місцях несвободи.

4. Здійснювати повний і своєчасний розгляд звернень громадян про порушення їхніх прав підпорядкованими органами та установами.

Висновки Уповноваженого багато в чому збігаються зі змістом доповідей КЗК за результатами інспекцій, що проводилися в державах-членах Ради Європи. Як і КЗК, Уповноважений наголошує на особливих ризиках порушення прав особи в момент фактичного затримання особи та безпосередньо після нього. Серед найбільш поширених порушень, виявлених під час відвідувань місць несвободи представниками Уповноваженого, слід виділити порушення, пов'язані із недоліками документування та відсутністю осіб, відповідальних за утримання затриманих. Це перегукується із рекомендаціями КЗК щодо ведення єдиного досьє та визначення у відділках поліції спеціально визначених працівників, відповідальних за дотримання прав осіб, утримуваних у місцях несвободи. Наразі подібна система впроваджується в органах Національної поліції і вона буде розглянута нижче. Окрім цього, виявлені недоліки вказують і на часті порушення трьох ключових прав, що убезпечують особу від жорстокого поводження після затримання та під час утримання у місці несвободи (право особи повідомити про факт свого затримання третю сторону за власним вибором, право доступу до адвоката, право вимагати медичного обстеження лікарем за власним вибором), а також неінформування особи про її права, що, наприклад, призводить до можливості порушень порядку проведення затримання осіб за підозрою у вчиненні злочинів, зокрема проведення таких затримань без відповідного рішення суду та порушень права на належні умови тримання в ІТТ та права на охорону здоров'я та медичну допомогу. Таким чином, результати відвідувань місць несвободи, що знаходяться у віданні Національної поліції України, підтверджують особливу актуальність рекомендацій КЗК для України, у зв'язку із чим, нижче ми розглянемо їх детальніше у світлі українського законодавства та закордонного досвіду.

Розділ IV. Реалізація міжнародних стандартів поводження із особами, що утримуються в місцях несвободи Національної поліції України

Право особи повідомити про факт свого затримання третю сторону

Право особи повідомити про факт свого затримання є першою із трьох ключових гарантій належного поводження із нею під час перебування у місці несвободи. Міжнародними стандартами встановлено, що право затриманої особи повідомити родича або третю особу повинно чітко забезпечуватися **з самого початку її фактичного затримання**. Здійснення цього права може бути обмежене у ясно визначений спосіб лише на чітко визначений період та лише з метою захисту інтересів правосуддя.

У випадку, якщо повідомлення про затримання особи здійснюється не самою особою, а співробітником правоохоронних органів, затримана особа повинна бути оперативно проінформована про те, чи можливо було повідомити про її затримання родичу або третій особі [13, с. 5].

Ч. 6 ст. 29 Конституції України встановлює, що про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Це конституційне положення знаходить своє відображення і у **Законі України «Про Національну поліцію»**. Відповідно до **ч. 3 ст. 37** даного закону, у випадку утримання затриманої фізичної особи в спеціально відведених для цього приміщеннях, поліцейські за можливості повинні **негайно поінформувати** членів сім'ї. Також і **ч. 2 ст. 261 КпАП**, про місце перебування особи, затриманої за вчинення адміністративного правопорушення, **негайно повідомляються** її родичі, а на її прохання також власник відповідного підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган.

Більш широко це право особи закріплене у **ч. 1 ст. 213 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК)**. Відповідно до неї,

уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана надати затриманій особі можливість негайно повідомити про своє затримання та місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи. При цьому, якщо уповноважена службова особа, що здійснила затримання, має підстави для обґрунтованої підозри, що при повідомленні про затримання ця особа може зашкодити досудовому розслідуванню, вона може здійснити таке повідомлення самостійно, проте без порушення вимоги щодо його негайності. Ч. 2 даної статті встановлює, що у разі затримання неповнолітньої особи уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це його батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування.

Ч. 5 ст. 213 КПК встановлює обов'язок службової особи, відповідальної за перебування затриманих, перевірити дотримання даної вимоги, а в разі нездійснення повідомлення про затримання – здійснити ці дії самостійно.

Таким чином, КПК більш повно, порівняно з іншими законодавчими актами, закріплює право особи на повідомлення третіх осіб. У КПК законодавець веде мову про **надання можливості особі повідомити про своє місцезнаходження третім особам за власним вибором**, у той час як у КпАП та Законі України «Про Національну поліцію» мова йде про **повідомлення поліцейським родичів (членів родини).**

При цьому, слід звернути увагу, що рекомендації вказують на необхідності дотримання прав затриманих **незалежно від їх процесуального статусу чи тяжкості чи легкості правопорушення**. Відтак, при застосуванні наведених вище положень КпАП та Закону України «Про Національну поліцію», з метою дотримання міжнародних стандартів, їх зміст слід трактувати на користь **затриманої особи.** Так, відсутність родинних зв'язків із такими третіми особами не повинна слугувати підставою для відмови у праві повідомити їх про своє затримання та місцеперебування.

Право доступу до адвоката

Право доступу особи до адвоката визнається міжнародними організаціями, у тому числі КЗК, однією із ключових гарантій належного поводження із нею під час затримання та недопущення порушень її прав.

Відповідно до міжнародних стандартів, право особи на адвоката включає декілька аспектів:

- право зв’язатися з адвокатом;
- право на візит адвоката;
- право на присутність адвоката під час допиту;
- забезпечення конфіденційності спілкування з адвокатом.

Ч. 4 ст. 29 Конституції України вимагає, щоб кожному заарештованому чи затриманому була надана можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника [16].

Ця конституційна норма знаходить своє відображення як у КпАП, так і у КПК.

Ч. 1 ст. 268 КпАП серед прав особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, визначає право при розгляді справи **користуватися юридичною допомогою адвоката,** іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи [17].

Окрім цього, відповідно до **ч. 3 ст. 261 КпАП**, органи (посадові особи), правомочні здійснювати адміністративне затримання, про кожний випадок адміністративного затримання осіб інформують у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, крім випадків, якщо особа захищає себе особисто чи запросила захисника.

Відповідно до **ч. 1 ст. 20 КПК**, підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи

обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, **користуватися правовою допомогою захисника**, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом [18].

Відповідно **п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК**, підозрюваний має право **на першу вимогу** мати захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту - мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості [18].

Важливим механізмом забезпечення права на адвоката в Україні є інститут **безоплатної правової допомоги**. Це у повній мірі відповідає вимогам міжнародних стандартів, які рекомендують запровадження система безоплатної правової допомоги, яка ефективно забезпечує на практиці право на адвоката для осіб, які не мають фінансової змоги оплатити послуги адвоката.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», безоплатна правова допомога гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел. Особи, що утримуються в місцях несвободи Національної поліції України мають право на **вторинну безоплатну правову допомогу.** Вона є видом державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя, та включає такі види послуг:

1) захист;

2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;

3) складення документів процесуального характеру [19].

Зокрема, особи, до яких застосовано адміністративне затримання або адміністративний арешт мають право на другу та третю послуги, а особи, які відповідно до положень кримінального процесуального законодавства вважаються затриманими, – на першу та третю (пп. 3-5 ч. 1 ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу») [19].

Надання безоплатної вторинної правової допомоги забезпечується системою **центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги**. Інформування відповідних центрів про кожен випадок затримання, арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою є обов'язковим. Механізм такого інформування регулюється Порядком інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.2011 № 1363. Порядок визначає органи (посадових осіб), уповноважені здійснювати адміністративне затримання, органи досудового розслідування, слідчих, прокурорів, службових осіб, відповідальних за перебування затриманих, інших уповноважених службових осіб **суб'єктами подання інформації**.

<u>Негайно після фактичного затримання</u> суб'єкт подання інформації повідомляє за допомогою телефонного, факсимільного зв'язку на єдиний телефонний номер системи надання безоплатної правової допомоги (0-800-213103) (контактний центр системи надання безоплатної правової допомоги) та інші телефонні номери, електронної пошти або через комплексну інформаційно-аналітичну систему забезпечення надання безоплатної правової допомоги відповідному регіональному центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги з урахуванням вимог частини третьої статті 261 Кодексу України про адміністративні правопорушення та статті 19 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» (тобто, за винятком випадків, коли особа захищає себе особисто чи запросила захисника) такі відомості:

прізвище, ім'я, по батькові та дата7 народження затриманої особи (якщо вони відомі);

час та підстави для затримання особи;

точна адреса місця для конфіденційного побачення адвоката із затриманою особою;

найменування (прізвище та ініціали) суб'єкта подання інформації, його поштова адреса, номери телефону та адреса електронної пошти;

дата винесення постанови про застосування адміністративного арешту (постановлення ухвали про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою), найменування суду та/або прізвище та ініціали судді, що виніс постанову (постановив ухвалу) у відповідних випадках;

прізвище, ім'я, по батькові та найменування посади особи, яка передала повідомлення, її номер телефону [20].

Слід наголосити, що право на доступ до адвоката передбачає не лише можливість його виклику, але й надання особі можливості зустрічатися і спілкуватися з адвокатом віч-на-віч. Якщо **п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК** прямо гарантує підозрюваному на побачення із захисником до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, то **КпАП** не містить прямого посилання на право особи на побачення із адвокатом віч-на-віч. Водночас, слід мати на увазі положення **п. 9 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»**, який **забороняє** втручання у приватне спілкування адвоката з клієнтом [21]. Таким чином, незалежно від процесуального статусу особи та виду правопорушення, про яке йде мова, затриманій або заарештованій особі **повинно бути надано можливість конфіденційного, віч-на-віч спілкування із адвокатом**.

Право вимагати медичного обстеження лікарем за власним вибором

Окрім власне **права на медичне обстеження** дане право включає **право самостійного вибору особою лікаря, який буде його проводити**. КЗК також наголошує на важливості того, щоб обстеження проводилось у такий спосіб, щоб поліцейські службовці не могли чути, а по можливості й спостерігати за таким обстеженням. Після цього результати кожного обстеження а також відповідні

заяви затриманої особи і висновки лікаря офіційно протоколюються лікарем і надаються затриманій особі та її адвокату.

Відповідно до **п. «д» ч. 1 ст. 6 Основ законодавства України про охорону здоров'я**, право кожного громадянина на охорону здоров'я включає, у тому числі, право на кваліфіковану медичну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря, вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій і закладу охорони здоров'я [**Помилка! Джерело посилання не знайдено.**].

Відповідно до **п. 6 ч. 3 ст. 212 КПК**, службова особа, відповідальна за перебування затриманих у підрозділі органу досудового розслідування, зобов'язана забезпечити невідкладне надання належної медичної допомоги та фіксацію медичним працівником будь-яких тілесних ушкоджень або погіршення стану здоров'я затриманого. До складу осіб, що надають затриманому медичну допомогу, за бажанням затриманого може бути допущена **конкретна особа**, що має право на зайняття медичною діяльністю [18].

Водночас, КпАП та Закон України «Про Національну поліцію» дещо менш детально врегульовують питання забезпечення права особи вимагати медичного обстеження лікарем за власним вибором. Так, **ч. 3 ст. 37 Закону України «Про Національну поліцію»**, у випадку затримання фізичної особи, вимагає від поліцейських **негайно викликати медичних працівників до місця фактичного знаходження таких осіб** [23]**.** Зауважимо, що у даному випадку не встановлюється право особи самостійно обирати лікаря, який буде її оглядати. Окрім цього, доповідь КЗК чітко встановлює, що право вимагати медичного обстеження лікарем за власним вибором охоплює право вимагати такого обстеження **додатково** до медичного обстеження, яке здійснюється лікарем, що його запросили поліцейські органи. Звернемо також увагу, що, наприклад, Інструкція про порядок тримання затриманих осіб в органах (підрозділах) охорони державного кордону, затверджена наказом МВС України від 30.03.2015 № 352, вже містить право затриманої особи вимагати та бути конфіденційно оглянутою лікарем за власним вибором без присутності будь-якої третьої особи.

Можливість затриманої або заарештованої особи **вимагати та бути конфіденційно оглянутою лікарем за власним вибором без присутності будь-якої третьої особи** є однією із ключових вимог міжнародних стандартів у сфері забезпечення прав осіб, які перебувають у місцях несвободи; у зв'язку із цим, така можливість повинна надаватися всім затриманим або підданим арешту.

Інформування особи про її права

КЗК наголошує на необхідності ***негайного інформування особи про її права***, визначені чинним законодавством, у тому числі про три основних права затриманої особи. Ця рекомендація відображена і в українському законодавстві. Відповідно до ч. 4 ст. 208 КПК, уповноважена службова особа, що здійснила затримання особи, повинна **негайно повідомити** затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється, а також роз'яснити право мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього, негайно повідомити інших осіб про його затримання і місце перебування відповідно до положень статті 213 цього Кодексу, вимагати перевірку обґрунтованості затримання та інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом [18].

Відповідно до ст. 4 ст. 256 КпАП, при складанні протоколу про адміністративне правопорушення, особі роз'яснюються її права і обов'язки, передбачені статтею 268 КпАП (а саме: знайомитися з матеріалами справи, давати пояснення, подавати докази, заявляти клопотання; при розгляді справи користуватися юридичною допомогою адвоката, іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, виступати рідною мовою і користуватися послугами перекладача, якщо не володіє мовою, якою ведеться провадження; оскаржити постанову по справі), про що робиться відмітка у протоколі [17].

Система єдиного досьє

КЗК окремо наголошує на важливості впровадження **системи єдиного досьє** щодо кожної затриманої особи, в якому фіксуються всі аспекти, пов'язані із затриманням особи (час затримання, мотиви та підстави затримання), а також усі заходи, вжиті щодо неї (час поінформування про права, час, коли про затримання були сповіщені треті особи, час відвідання ними особи тощо).

Подібна система, відома як custody records (інформаційна система ІТТ), наразі впроваджується в органах Національної поліції. Передбачається, що вона буде складатися з системи відеореєстрації та електронної реєстрації затриманих осіб. Остання передбачає введення в електронну базу всієї інформації, яка стосується затриманої особи: умови затримання, всі слідчі дії, стан здоров'я, надання медичної допомоги, консультації з адвокатом. Для введення цієї інформації запроваджується спеціальна посада – **інспектор із дотримання прав людини** (в англомовних країнах – custody officer).

Іншими словами, дана система покликана виконати відразу декілька рекомендацій КЗК: щодо, власне, запровадження єдиного досьє, а також щодо впровадження електронних систем запису та окремої посадової особи, відповідальної за утримання осіб, які перебувають в місцях несвободи.

З огляду на новизну системи custody records для України, доцільно розглянути її основні особливості її застосування у закордонних державах. Базою для обраною в Україні моделі стала система досьє затриманих у Великобританії.

Закон про поліцію і доказування в кримінальних справах 1984 року передбачає необхідність призначення інспектора із дотримання прав людини (custody officer) для кожної поліцейської дільниці [24]. На базі даного закону був прийнятий Звід правил щодо затримання осіб, поводження із затриманими та їх опитування поліцейськими, який передбачає, що затримана особа якомога швидше направляється до такого інспектора для опитування. Останній відкриває на кожного затриманого окреме досьє, в якому відображається вся інформація, що стосується затримання.

У досьє записуються **обставини та підстави** затримання особи. Окрім цього, інспектор із дотримання прав людини повинен переконатися у тому, що затриманому були **пояснені його права**, зокрема: про право на доступ до захисника, право повідомити третім особам про своє затримання, право на переклад отримуваної інформації (за необхідності), а також право знати підстави свого затримання. Затриманому повинна бути надана пам'ятка про його права.

Інспектор вносить до досьє:

- дані про підстави затримання;

- зауваження затриманого щодо опису затримання, наданого офіцером поліції, який його проводив;

- зауваження затриманого стосовно рішення про його затримання.

При цьому, інспектор не повинен задавати жодних питань по суті правопорушення, в якому підозрюється затриманий. Іншими словами, таке опитування (інтерв'ю) не є **допитом** або **відбиранням пояснень.** Його метою є якомога оперативніше та повне документування обставин та умов затримання особи, дотримання працівниками поліції законодавства та прав і свобод затриманої особи, а також інших даних, що мають значення для подальшого утримання особи у місці несвободи (зокрема, стан її здоров'я, володіння мовою тощо).

Інспектор зобов'язаний спитати затриманого, чи бажає він **скористатися послугами захисника**, а також **повідомити третіх осіб** про своє затримання. Після цього, затриманого питають, чи погоджується він підписати досьє. Інспектор також повинен визначити, чи потребує затриманий **медичної допомоги** і чи відноситься він до **спеціальних категорій затриманих** (є неповнолітнім, має обмежені можливості, страждає психічним розладом) і чи **потребує допомоги** в ознайомленні з документами або перекладу [25].

Інспектор із дотримання прав людини відповідає за повноту і точність інформації, що вноситься у досьє. В цілому, система єдиного досьє дозволяє оперативно зафіксувати найбільш необхідну інформацію, що стосується затримання особи, з одного боку, знижуючи ризики жорстокого або незаконного

поводження із нею, а з іншого – уберігаючи поліцейських від подальших неправдивих звинувачень у неправомірних діях. При цьому, фіксація інтерв'ю затриманого з інспектором, як це передбачається реалізувати в Україні, є додатковою гарантією повного, неупередженого та правильного внесення записів.

Важливим елементом даної системи є **інспектор із дотримання прав людини.** До певної міри, роль даної посадової особи розкривається у ст. 212 КПК, відповідно до якої у підрозділі органу досудового розслідування мають бути призначені одна або декілька службових осіб, відповідальних за перебування затриманих.

Службова особа, відповідальна за перебування затриманих, зобов'язана:

1) негайно зареєструвати затриманого;

2) роз'яснити затриманому підстави його затримання, права і обов'язки;

3) звільнити затриманого негайно після зникнення підстави для затримання або спливу строку для затримання, передбаченого статтею 211 КПК;

4) забезпечити належне поводження із затриманим та дотримання його прав, передбачених Конституцією України, КПК та іншими законами України;

5) забезпечити запис усіх дій, що проводяться із залученням затриманого, у тому числі час їх початку та закінчення, а також осіб, які проводили такі дії або були присутні при проведенні таких дій;

6) забезпечити невідкладне надання належної медичної допомоги та фіксацію медичним працівником будь-яких тілесних ушкоджень або погіршення стану здоров'я затриманого. До складу осіб, що надають затриманому медичну допомогу, за його бажанням може бути допущена конкретна особа, що має право на зайняття медичною діяльністю [18].

Водночас, слід звернути увагу, що міжнародні стандарти, передусім стандарти КЗК наголошують на тому, що подібні процедури мають застосовуватися до всіх осіб, що піддаються затриманню або арешту, а не лише до осіб, яких затримують у зв'язку із підозрою у вчиненні злочину.

Побутові умови в місцях несвободи

Як зазначалось вище, КЗК бере до уваги, що в місцях несвободи, які утримуються поліцією, особи перебувають відносно невеликий проміжок часу, а відтак від них не можна очікувати настільки ж високих стандартів побутового забезпечення, які від установ, у яких особи відбувають покарання. Водночас, КЗК для камер одиночного тримання пропонує такі розміри:

- площа: 7 кв. м;
- відстань між стінами: не менше 2 м;
- відстань між підлогою і стелею 2,5 м).

Слід зауважити, що вони відрізняються від норм, встановлених, наприклад, Правилами внутрішнього розпорядку в ізоляторах тимчасового тримання органів внутрішніх справ України, затвердженими наказом МВС України від 02.12.2008 № 638. П. 8.2 Правил встановлює, що поміщені до ІТТ особи тримаються в камерах з повним інженерним обладнанням, природним та штучним освітленням згідно із санітарними нормами з розрахунку не менше 4кв. м корисної площі на особу. Вагітні жінки та жінки, які мають при собі дітей, розміщуються в найбільш освітлених камерах з розрахунку 7 кв. м корисної площі на особу.

Відтак, існує необхідність у покращанні побутових умов українських місць несвободи, що, однак, напряму залежить від покращання стану бюджетного фінансування даних закладів.

Висновки

Система місць несвободи, що утримуються Національною поліцією України, є найбільш розгалуженою у державі. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини наголошує, що результати перевірок стану дотримання прав людини в місцях несвободи, підпорядкованих НПУ, свідчать, що найвищі ризики порушення прав особи виникають з моменту фактичного затримання особи [15, с. 98].

У зв'язку із цим, найбільшу актуальність має виконання рекомендацій Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК) щодо забезпечення прав осіб, до яких застосовано затримання та арешт.

КЗК особливо виділяє три права, які виступають гарантіями належного поводження із особою під час перебування у місцях несвободи, що утримуються поліцією:

- право повідомити третіх осіб (родичів, представників консульських установ тощо) про своє затримання;
- право на доступ до адвоката;
- право на медичний огляд лікарем за вибором.

Всі три зазначені права закріплені в українському законодавстві, зокрема, у Конституції України, Кодексі України про адміністративні правопорушення, Кримінальному процесуальному кодексі України, Законі України «Про Національну поліцію» та низці інших. При цьому, слід звернути увагу, що найбільш повно рекомендаціям КЗК відповідають положення КПК; натомість, стосовно осіб, до яких застосовується адміністративне затримання або адміністративний арешт, рекомендовані КЗК гарантії закріплені менш детально та очевидно. Відтак, з метою реалізації рекомендацій міжнародних організацій щодо утримання осіб у місцях несвободи, передусім, рекомендацій КЗК, слід трактувати менш чітко закріплені права затриманих саме у дусі таких рекомендацій. Це, зокрема, стосується можливості повідомлення третіх осіб за

вибором (а не лише родичів, як, наприклад, закріплено у Законі України «Про Національну поліцію» та КпАП), можливості затриманої особи бути оглянутою лікарем за вибором, права на спілкування із адвокатом віч-на-віч тощо.

Українське законодавство закріплює й інші визначені міжнародними стандартами гарантії належного поводження, зокрема обов'язок інформувати затриману особу про її права.

Існують певні проблеми із закріпленням та дотриманням міжнародних стандартів щодо побутових умов утримання, однак дана проблема, багато в чому, обумовлена недостатнім фінансуванням.

Серед передових світових практик, спрямованих на забезпечення належного поводження із особами, які були затримані та перебувають у місцях несвободи, що утримуються поліцією, окремо слід виділити систему єдиного досьє, яка на сьогодні впроваджується і в Україні. Вона полягає у веденні єдиного документу, в якому фіксуються всі дані про затриману особи та дії, що проводяться із нею (повідомлення про права, виклик лікаря, адвоката, повідомлення третім особам, її скарги, коментарі тощо). Ключовим елементом даної системи є також призначення окремих осіб - інспектор із дотримання прав людини, які відповідають за утримання затриманих, дотримання їх прав, а також правильне ведення вказаного досьє.

Список літератури

1. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання. Ратифіковано Законом № 22-V від 21.07.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_f48 (дата звернення: 10.09.2019).
2. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр (дата звернення: 10.09.2019).
3. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2018 році. URL: https://minjust.gov.ua/files/general/2019/03/13/20190313101256-68.pdf (дата звернення: 10.09.2019).
4. Загальна декларація прав людини ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 10.09.2019).
5. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (дата звернення: 10.09.2019).
6. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання від 18 грудня 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_f48 (дата звернення: 10.09.2019).
7. Рада Європи, Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК). Тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів : Витяг з Другої Загальної доповіді, опубліковано 1992 року. URL: https://rm.coe.int/16806cea2e (дата звернення: 10.09.2019).
8. Рада Європи, Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК). Розвиток стандартів КЗК щодо тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів : Витяг з Дванадцятої Загальної доповіді, опубліковано 2002 року. URL: https://rm.coe.int/16806cd1ec (дата звернення: 10.09.2019).
9. Рада Європи, Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК). Боротьба з безкарністю : Витяг з 14-ої Загальної доповіді, опубліковано 2004 року. URL: https://rm.coe.int/16806cd08b (дата звернення: 10.09.2019).
10. Рада Європи, Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК). Доступ до адвоката як засіб запобігання неналежному поводженню : Витяг з 21-ої Загальної доповіді, опубліковано 2011 року. URL: https://rm.coe.int/16806ccd24 (дата звернення: 10.09.2019).
11. Council of Europe. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). Preventing police torture and other forms of ill-treatment – reflections on good practices and emerging approaches : Extract from the 28th General Report of the CPT, published in 2019. URL: https://rm.coe.int/1680942329 (дата звернення: 10.09.2019).
12. Посібник з організації візиту НПМ та написання звіту / Кобзін Д.О., Черноусов А.М., Щербань С.В. – Харків: ХІСД, 2015 – 27 с.

13. Мінімальні стандарти належного поводження: аналіз національного та міжнародного досвіду: практичний посібник / Ю. Л. Бєлоусов, М.М. Гнатовський, В.О. Гацелюк, А.Л. Федорова; за заг. ред. Ю.Л. Бєлоусова. — К.: Ваіте. 2013. — 170 с.

14. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. – 2-ге вид. випр., допов. – К., 2015. – 208 с.

15. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. 2018 рік. URL: http://www.ombudsman.gov.ua/files/Dopovidi/Report-2019.pdf (дата звернення: 10.09.2019).

16. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 21.02.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 10.09.2019).

17. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. Дата оновлення: 22.08.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10/ (дата звернення: 10.09.2019).

18. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Дата оновлення: 05.09.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 10.09.2019).

19. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17 (дата звернення: 10.09.2019).

20. Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою : постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2011 № 1363. Дата оновлення: 25.10.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2011-п (дата звернення: 10.09.2019).

21. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. Дата оновлення: 05.01.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17

22. Основи законодавства України про здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. Дата оновлення: 01.01.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12 (дата звернення: 10.09.2019).

23. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. Дата оновлення: 01.01.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19 (дата звернення: 10.09.2019).

24. Police and Criminal Evidence Act 1984. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1984/60/section/67

25. Home Office. Code C. Revised Code of Practice for the Detention, Treatment and Questioning of Persons by Police Officers. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/729842/pace-code-c-2018.pdf (дата звернення: 10.09.2019).

Додатки

Додаток 1. Витяг із щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2018 році.

7.2. Результати моніторингу стану забезпечення прав осіб, які утримуються в місцях несвободи.

7.2.5. в органах та підрозділах, підпорядкованих Національній поліції України

Мережа місць несвободи, що перебувають у складі НПУ, залишається найчисельнішою порівняно з іншими відомствами. До складу цих місць належать кімнати для затриманих в органах поліції, спеціально обладнані установи для тримання певних категорій осіб, спеціальні транспортні засоби для перевезення затриманих, узятих під варту, і засуджених осіб.

Як свідчать результати перевірок стану дотримання прав людини в місцях несвободи, підпорядкованих НПУ, найвищі ризики бути підданим катуванню з боку окремих працівників правоохоронних органів виникають з моменту фактичного затримання особи. Зокрема, найбільш поширеними є такі порушення і недоліки:

порушення працівниками правоохоронних органів вимог кримінального процесуального законодавства в частині належного документування затримання осіб за підозрою у вчиненні злочину *(подібні випадки виявлені в Білоцерківському, Києво-Святошинському ВП ГУНП в Київській області, Таїровському відділенні поліції Київського ВП у м. Одесі ГУНП в Одеській області та Чернівецькому ВП ГУНП в Чернівецькій області)*;

порушення працівниками правоохоронних органів порядку проведення затримання осіб за підозрою у вчиненні злочинів, зокрема проведення таких затримань без відповідного рішення суду, коли така вимога відповідно до КПК України є обов’язковою;

відсутність у підрозділах органів досудового розслідування службових осіб, відповідальних за перебування затриманих, або невиконання ними обов’язків щодо забезпечення прав затриманих осіб *(Макарівське та*

Бородянське відділення поліції Ірпінського ВП ГУНП в Київській області, Таїровське відділення поліції Київського ВП у м. Одеса ГУНП в Одеській області тощо);

тримання затриманих осіб та проведення слідчих дій у місцях, непередбачених законодавством *(Тернопільський ВП ГУНП в Тернопільській області, Оболонське УП ГУНП в м. Києві тощо)*;

порушення права на належні умови тримання в ІТТ та права на охорону здоров'я та медичну допомогу *(ІТТ № 1 (м. Запоріжжя) ГУНП в Запорізькій області, ІТТ № 7 (м. Васильків) та ІТТ № 10 (м. Переяслав-Хмельницький) ГУНП в Київській області, ІТТ № 7 (м. Кременчук) ГУНП в Полтавській області та ІТТ № 5 (м. Прилуки) ГУНП в Чернігівській області)*.

За фактом виявлених порушень прав і свобод громадян Уповноваженим направлялися акти реагування, звіти та листи до МВС, НПУ, Генеральної та місцевих прокуратур щодо проведення розслідування за фактом порушення прав громадян.

У 2018 році органами прокуратури за результатами розгляду актів реагування та рекомендацій Уповноваженого було розпочато досудове розслідування у **36 кримінальних провадженнях** за статтею 365 КК України (перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу), у **13 кримінальних провадженнях** за статтею 371 КК України (завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою), у **4 кримінальних провадженнях** за статтею 146 КК України (незаконне позбавлення волі або викрадення людини).

При цьому притягнення винних посадових осіб правоохоронних органів відбувається, як правило, після неодноразових подань, звернень та інших актів реагування Уповноваженого.

РЕКОМЕНДАЦІЇ:

Міністерству внутрішніх справ України:

1. Розробити та забезпечити прийняття нормативно-правових актів згідно із актами реагування Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, наданими за результатами моніторингових візитів національного превентивного механізму.

2. Забезпечити повноцінне фінансування утримання та забезпечення діяльності органів та установ, в яких утримуються особи.

3. Забезпечити ефективний внутрішній контроль за дотриманням прав людини в підпорядкованих місцях несвободи.

4. Здійснювати повний і своєчасний розгляд звернень громадян про порушення їхніх прав підпорядкованими органами та установами.

Генеральній прокуратурі України забезпечити належний нагляд за досудовими розслідуваннями з метою забезпечення ефективного, своєчасного та повного розслідування фактів порушення прав громадян в місцях несвободи, особливо у випадках, коли жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження або покарання вчиняється посадовими особами таких органів (установ, закладів).

Додаток 2. Тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів. Витяг з Другої Загальної доповіді, опубліковано 1992 року

36. Комітет приділяє особливу увагу трьом правам тих осіб, яких затримала поліція: праву особи повідомити про факт свого затримання третю сторону за власним вибором (члена родини, друга, консульство), праву доступу до адвоката і праву вимагати медичного обстеження лікарем за власним вибором (додатково до медичного обстеження, яке здійснюється лікарем, що його запросили поліцейські органи)[1]. Комітет вважає, що ці права є трьома основними гарантіями проти жорстокого поводження із затриманими особами, і вони мають застосуватися від самого початку затримання, незалежно від того, як таке затримання визначається у відповідній правовій системі (затримання, арешт тощо).

37. Особи, яких затримала поліція, повинні бути негайно поінформовані про свої права, зокрема, про ті, що викладені в пункті 36. Крім того, будь-яка надана державним органам можливість відстрочки здійснення одного з наведених вище прав має бути чітко визначена, а її застосування жорстко обмежене в часі. Що стосується більш конкретно права доступу до адвоката і вимоги медичного обстеження не тим лікарем, якого запросили поліцейські органи, то при системах, де, у виняткових випадках, адвокати та лікарі можуть обиратися з попередньо визначених переліків, складених за згодою з відповідною професійною організацією, будь-яка відстрочка у здійсненні цих прав, має бути скасована

38. Доступ до адвоката для осіб, яких тримають під вартою в поліції, передбачає право зв'язатися з адвокатом та право на візит адвоката (в обох випадках обов'язковою умовою є гарантія конфіденційності переговорів). Так само важливим є право особи на присутність адвоката під час допиту. Стосовно медичного обстеження осіб, яких тримають під вартою в поліції, то ці обстеження повинні проводитись у такий спосіб, щоб поліцейські службовці не могли чути, а по можливості й спостерігати за таким обстеженням. Після цього результати кожного обстеження а також відповідні заяви затриманої особи і висновки лікаря офіційно протоколюються лікарем і надаються затриманій особі та її адвокату.

[1] Це право було сформульоване в такому вигляді: право на доступ до лікаря, включаючи й право бути оглянутим – якщо таке бажання висловить затримана особа – лікарем, якого обирає сама затримана особа (на додаток до будь-якого медичного огляду, який здійснювався лікарем, що його запросили поліцейські службовці).

39. Стосовно самої процедури проведення допиту Комітет вважає, що повинні існувати чіткі правила та інструкції проведення поліцейського допиту. Вони, зокрема, повинні врегульовувати такі питання: інформування затриманої особи про персональні дані (прізвища та/або номери) осіб, які присутні під час проведення допиту; допустима тривалість допиту; час на відпочинок між допитами та час на перерви під час проведення допиту; місця, де може проводитись допит; можлива вимога до затриманої особи стояти під час відповіді на запитання; допит осіб, які знаходяться під впливом наркотиків, алкоголю тощо. Також слід вимагати, щоб постійно фіксувався час початку та закінчення допиту, так само як і висловлені під час допиту будь-які прохання від затриманої особи, а також від осіб, що були присутні під час кожного допиту.

Комітет вважає за необхідне додати, що електронні записи поліцейських допитів є додатковою гарантією недопущення жорстокого поводження із затриманими особами (такі записи надають також значні переваги самій поліції).
40. Комітет вважає, що основні гарантії, які надаються затриманим поліцією особам, будуть значно підсилені (і це може значно полегшити роботу поліцейських службовців), якщо буде вестись єдине і повне досьє щодо кожної затриманої особи, де б фіксувалися всі аспекти, що пов’язані із затриманням особи, та мають бути відображені усі заходи, яких було вжито по відношенню до затриманої особи (час, коли особу було позбавлено волі та мотив(и) цього заходу; час, коли особу було поінформовано про її права; фіксація ушкоджень, проявів душевних захворювань тощо; час, коли було сповіщено близьких/консула чи адвоката а також час, коли вони відвідали затриману особу; час, коли було запропоновано їжу; час, коли проводився допит; час, коли особу було переведено до іншого закладу або звільнено тощо). Слід вимагати, щоб підпис заінтересованої особи був під різними пунктами (наприклад, тими, де йдеться про речі, які можуть бути в розпорядженні особи, або про факт повідомлення про якесь із прав та про застосування або відмову у застосуванні якогось із прав), і, якщо це необхідно, було надане пояснення відсутності такого підпису. Окрім цього, адвокат затриманої особи повинен мати доступ до досьє тримання під вартою.

41. Існування незалежного механізму розгляду скарг щодо поводження під час тримання під вартою в поліції є ще однією важливою гарантією дотримання прав.

42. Тримання під вартою в поліції, в основному, триває відносно недовго. З огляду на це не слід сподіватись на те, що в установах поліції будуть такі ж добрі матеріальні умови тримання, як і в тих місцях, де позбавлені волі особи

перебувають тривалий період часу. Однак певні елементарні вимоги щодо матеріального забезпечення мають бути дотримані.

Всі поліцейські камери повинні мати належний розмір – з огляду на кількість осіб, які можуть там знаходитись – а також відповідне освітлення (достатнє для читання у час, що не відводиться для сну) і вентиляцію. Бажано, щоб камери мали натуральне освітлення. Окрім цього, камери мають бути обладнані засобами для відпочинку (наприклад, закріпленим стільцем або закріпленою лавкою); особи, які повинні провести ніч в місці тримання, мають бути забезпечені чистими матрацом та ковдрами.

Особам, яких тримають під вартою в поліції, слід дозволяти справляти природні потреби в час, коли вони того забажають, в чистих і пристойних умовах; їм також слід надавати відповідну можливість для умивання. Ці особи повинні бути забезпечені харчуванням у відведений для цього час, включаючи, як мінімум, один раз на день повноцінне харчування (щось більш суттєве, ніж бутерброд)[2].

43. Питання про те, яким має бути належний розмір поліцейської камери (або будь-яке інше приміщення для затриманого/ув'язненого) є досить складним. При оцінці до уваги слід брати численні фактори. Однак, делегації Комітету вважають за необхідне встановити основні критерії при вирішенні цього питання. Наступний критерій (що розглядається скоріше як бажаний рівень, аніж як мінімальний стандарт) застосовується при оцінці поліцейських камер для одиночного тримання на час, що перевищує декілька годин: загальна площа приблизно 7 квадратних метрів, відстань між стінами не менше 2 метрів та відстань між підлогою і стелею 2,5 метри.

[2] Комітет також виступає за те, щоб особи, яких тримають під вартою в поліцейських дільницях 24 години і більше, отримали якнайшвидше можливість здійснювати щоденну прогулянку на свіжому повітрі.

Додаток 3. Розвиток стандартів КЗК щодо тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів. Витяг з Дванадцятої Загальної доповіді, опубліковано 2002 року

33. Для належного функціонування суспільства необхідно, щоби поліція мала повноваження затримувати, тимчасово утримувати під вартою і допитувати осіб, підозрюваних у вчиненні кримінальних злочинів, та інших категорій осіб. Утім, здійсненню цих повноважень внутрішньо притаманні ризики залякування затриманого та фізичної наруги над ним. Суть діяльності Комітету полягає в пошуку способів зведення подібного ризику до абсолютного мінімуму, але без невиправданого чинення перепон поліції в належному виконанні її обов'язків. Комітет відзначає, що у кількох країнах заохочуються позитивні зрушення у практиці тримання під вартою у поліції осіб, позбавлених волі; водночас, висновки Комітету також у численних випадках свідчать про необхідність подальшої пильної позиції.

34. **Допитування підозрюваних у вчиненні кримінальних злочинів** має здійснюватись фахівцями і буде задовільним у разі отримання ними спеціальної професійної підготовки. Насамперед треба якомога ясно визначити чітку ціль проведення допиту: такою ціллю має бути отримання точної й достовірної інформації задля встановлення правди щодо питань, які розслідуються, а не задля отримання зізнання від особи, яку співробітники поліції, котрі проводять допит, вже вважають винуватою. Додержанню представниками правоохоронних служб зазначеної вище цілі значно сприятиме, окрім відповідної підготовки, розробка кодексу поведінки при допитуванні осіб, які підозрюються у вчиненні кримінальних злочинів.

35. Протягом багатьох років представники Комітету спілкувались із значною кількістю позбавлених волі осіб у різних країнах; ці особи достовірно скаржились, що працівники поліції, прагнучи отримати зізнання, піддавали їх фізичному насильству та в інакші способи вдавались до погроз і залякувань. Вочевидь зрозуміло, що система кримінального правосуддя, яка вважає зізнання головним доказом вини, заохочує представників органів, котрі беруть участь у розслідуванні злочинів, – і на котрих часто тиснуть, вимагаючи результату, – застосовувати методи фізичного чи психологічного примушення. В контексті запобігання катуванням та іншим формам жорстокого поводження особливого значення набуває розробка методики кримінального розслідування,

застосовування якої уможливить менше покладання на зізнання та інші свідчення чи відомості, отримані шляхом допитів, при засудженні винуватих.

36. **Здійснення електронних записів (тобто аудіо – чи відеозаписів) проведених поліцією допитів** є важливою додатковою гарантією запобігання жорстокому поводженню із затриманими. Комітет із задоволенням відзначає, що кількість країн, де розглядається запровадження такої практики, наразі зростає. Подібна практика призведе до наявності повного й автентичного запису перебігу допитів і відтак значно полегшить розслідування будь-яких тверджень щодо жорстокого поводження. Це відповідає як інтересам осіб, з якими жорстоко поводились у поліції, так і, водночас, інтересам поліцейських, котрих безпідставно обвинувачують у фізичних чи психологічних знущаннях. Наявність записів здійснених поліцією допитів також зменшить вірогідність навмисної відмови підсудних від попередньо даних свідчень.

37. Представникам Комітету неодноразово та не в одній країні доводилось бачити **приміщення для допитів**, один вид яких не міг не лякати; наприклад, суцільний чорний колір і яскраве світло, яке точково спрямовується на допитувану особу. Такого роду приміщенням нема місця в правоохоронних органах.

Приміщення для допитів мають бути належно освітлені, опалені та вентильовані; крім того, всі учасники процесу мають однаково зручно розміститись на схожих за дизайном стільцях. Працівник поліції, який проводить допит, не має розташовуватись так, щоби домінувати над підозрюваним, – тобто, він не має сидіти ані на висоті, ані на відстані. Приміщення для допитів мають бути витримані в нейтральній кольоровій гаммі.

38. Представники Комітету в окремих країнах зустрічались із практикою **зав'язування очей** особам під вартою у поліції, особливо під час допитів. Комітету пропонувались різні та, нерідко, суперечливі пояснення представників правоохоронних органів щодо цілей подібної практики. Інформація, накопичена протягом років, дає Комітету підстави стверджувати, що у багатьох чи навіть у переважній більшості випадків затриманим зав'язують очі, щоби вони потім не могли упізнати правоохоронців, які з ними жорстоко поводились. Навіть за умови невжиття фізичного насильства зав'язування очей затриманому – і, особливо, при проведенні допиту – є по відношенню до нього утиском, котрий часто дорівнює психологічно жорстокому поводженню. Комітет рекомендує суворо заборонити практику зав'язування очей особам, які перебувають під вартою у поліції.

39. Доволі часто представники Комітету знаходять у поліцейських приміщеннях такі підозрілі предмети, як дерев'яні кийки, ручки від швабр, бейсбольні бити, металеві стрижні, важкі шматки кабелю або муляжі пістолетів чи ножів. Виявлення таких предметів неодноразово підкріплювало зроблені представникам Комітету заяви осіб, які стверджували, що під час перебування у відповідних установах під вартою такими предметами їх залякували і/ або били.

Представники правоохоронних органів найчастіше кажуть, що такі предмети були конфісковані у підозрюваних і будуть використані в якості доказів. Однак, той факт, що подібні предмети ніколи не мають ніякого маркування і часто є розкиданими по всьому приміщенні (чи навіть схованими за завісами або в шафах), спонукає до скептичного ставлення до такої версії правоохоронців. Щоби розвіяти припущення відносно неправомірної поведінки своїх працівників і одночасно відвернути потенційну небезпеку як для персоналу, так і для затриманих, поліція завжди має належно маркувати всі вилучені предмети, які надалі фігуруватимуть в якості доказів, реєструвати їх і зберігати в спеціально оснащеному приміщенні. Будь-які інші подібні предмети ніколи не мають знаходитись у приміщеннях правоохоронних органів.

40. З самого початку своєї діяльності Комітет наполягав на забезпеченні трьох основних прав осіб, затриманих поліцією: це **право на доступ до адвоката, право бути оглянутим лікарем і право на сповіщення родича або іншої третьої сторони, на розсуд затриманого, про факт його затримання.** Багато держав вдались до заходів, рекомендованих Комітетом і спрямованих на запровадження чи краще забезпечення таких прав. Зокрема, право на допомогу адвоката під час перебування під вартою у поліції широко визнається в багатьох країнах, які відвідуються представниками Комітету, а ті нечисленні країни, де це право ще не існує, мають плани щодо його запровадження.

41. Утім, у кількох країнах з помітною неохотою додержують рекомендації Комітету щодо гарантування затриманому допомоги адвоката[3] з моменту його взяття під варту. В деяких країнах затримані поліцією особи отримують таке право лише після того, як пробудуть під вартою протягом певного, визначеного в законі часу; в інших країнах затриманий набуває права на допомогу адвоката лише з моменту, коли його офіційно оголошують підозрюваним.

Комітет багаторазово наголошував, що, як свідчить його досвід, небезпека залякувань і фізичної жорстокості по відношенню до затриманої особи є

[3] Згодом Комітет опублікував детальніший розділ про «доступ до адвоката як засіб запобігання жорстокому поводженню»; див. параграфи 18-25 Двадцять першої Загальної доповіді.

найбільшою у час відразу по взятті її під варту. Отже, можливість затриманих залучити свого адвоката саме у цей проміжок часу становить засадну гарантію від жорстокого поводження. Існування такої можливості переконливо впливатиме на тих, хто може схилятись до жорстокого поводження із затриманими; більш того, адвокат добре знатиме, до яких дій удатись, якщо жорстоке поводження справді трапиться. Комітет визнає, що за виняткових обставин захист законних інтересів поліцейського розслідування може зробити необхідним певне відкладення можливості затриманого поспілкуватись із адвокатом, на кандидатурі якого він наполягає. Однак, подібні обставини не повинні призвести до того, щоби затриманий протягом усього цього часу взагалі не мав адвокатської допомоги: йому треба забезпечити можливість спілкуватись із іншим, незалежним адвокатом.

Право на допомогу адвоката має включати право бесідувати з ним віч-на-віч. У принципі, затриманому має бути надане право на присутність його адвоката на всіх допитах, що їх проводить поліція. Природно, це не має позбавляти поліцію можливості допитати затриманого по невідкладних питаннях за відсутності адвоката (якщо він не може одразу з'явитись) чи виключати заміну адвоката, який заважає належному ходу розслідування.

Комітет також знов наголошує на тому, що право на адвоката має належати не тільки підозрюваним у вчиненні кримінальних злочинів, але й тим, кого закон зобов'язує з'явитись – і якийсь час провести – у поліцейському приміщенні – наприклад, особам, які фігурують як свідки.

Для того, щоби право на адвоката ефективно забезпечувалось на практиці, необхідно передбачити відповідну процедуру для осіб, які не мають фінансової змоги оплатити послуги адвоката.

42. Особам, яких тримають у поліції під вартою, закон має надавати право **бути оглянутим лікарем**. Іншими словами, якщо особа вимагає медичного огляду, лікар має бути викликаний негайно, а представники поліції не повинні відсіювати аніякі подібні вимоги. Більш того, право бути оглянутим лікарем має включати право затриманого бути оглянутим тим лікарем, на якому він зупинить свій вибір (додатково до будь-якого медичного огляду, здійсненого лікарем, якого викликала поліція).

Всі медичні огляди затриманих поліцією осіб мають проводить так, щоби розмову між затриманим і лікарем ніколи не було чутно і також не було видно (окрім випадків, коли сам лікар вимагає інакшого) представникам правоохоронних органів.

Також важливо, щоби всі особи, звільнені з-під поліцейської варти без постання перед суддею, мали право безпосередньо вимагати медичного огляду/ медичної довідки у/від лікаря, визнаного судово-медичним експертом.

43. **Право затриманого на те, щоби про його затримання повідомили третій стороні**, має, у принципі, бути гарантоване з самого початку перебування під вартою у поліції. Комітет, звичайно, усвідомлює, що здійснення цього права може підлягати певним виключенням, заради захисту законних інтересів поліцейського розслідування. Однак, подібні винятки мають бути чітко визначеними і жорстко обмеженими в часі, а застосування виняткової процедури має супроводжуватись відповідними гарантіями (наприклад, реєстрація на письмі необхідності відкласти сповіщення про затримання, із зазначенням підстав, і отримання дозволу на відкладення сповіщення від старшого за посадою працівника правоохоронних органів, не пов'язаного з розслідуванням цієї справи, або від прокурора).

44. Права позбавлених волі осіб будуть не надто вартими, якщо такі особи про них не знають. Відтак, необхідно, щоби особам, яких поліція бере під варту, **чітко повідомляли про їхні права**, без зволікань і мовою, яку вони розуміють. Для забезпечення зазначеного слід запровадити систему надання кожному затриманому, на самому початку його перебування під вартою, спеціальної форми із чітко викладеними правами. Більш того, кожний затриманий має розписатись, що його поінформовано про відповідні права.

45. Комітет неодноразово наголошував на **ролі органів судової влади і прокуратури** у відверненні жорстокого поводження поліції із затриманими.

Наприклад, всі особи, які затримані поліцією і яких пропонують утримувати під вартою до суду, мають особисто постати перед суддею, котрий прийме відповідне рішення; в деяких країнах, які відвідуються представниками Комітету, такої практики не існує. Якщо підозрюваний, з яким жорстоко поводились, вчасно постане перед суддею, він зможе подати скаргу. Більш того, навіть за умови неподання скарги суддя зможе своєчасно вжити належних заходів у разі наявності ознак жорстокого поводження (зокрема, видимі пошкодження, загальний вигляд затриманого чи його поведінка).

Зрозуміло, що у випадках наявності ознак жорстокого поводження поліції суддя має вжити потрібних заходів. Отже, у всіх випадках, коли підозрювані у вчиненні кримінальних злочинів, які постали перед суддею після перебування під вартою в поліції, стверджують, що з ними жорстоко поводились, суддя має письмово запротоколювати такі скарги, негайно призначити судово-медичну

експертизу і забезпечити належне розслідування заявлених тверджень. Таких заходів слід вживати незалежно від того, чи на особі, яка перебувала під вартою, є видимі зовнішні пошкодження. Більш того, навіть за відсутності конкретних тверджень про жорстоке поводження суддя має призначати судово-медичну експертизу в усіх випадках, коли є підстави вважати, що постала перед ним особа могла постраждати від жорстокого поводження з нею.

Сумлінне розслідування судовими та іншими відповідними органами всіх скарг про жорстоке поводження поліції із затриманими і, коли треба, призначення належного покарання матимуть потужний стримуючий ефект. З іншого боку, невжиття згаданими органами дієвих заходів за отриманими скаргами означатиме, що правоохоронці, схильні до жорстокого поводження із затриманими, швидко дійдуть висновку про безкарність власних вчинків.

46. Певні обставини подеколи вимагають проведення поліцією додаткових допитів осіб, які до суду перебувають в тюрмі. Комітет вважає, що з точки зору попередження жорстокості краще, щоби такі допити проводились не в поліції, а у відповідному тюремному закладі. Передання осіб, які до суду перебувають у тюрмі, під варту поліції для подальших допитів має запитуватись і дозволятись лише тоді, коли є безумовно необхідним. Також обов'язковим є те, щоби за подібних виняткових обставин повернення арештованого під варту поліції йому забезпечувались три права, описані в пп. 40 – 43.

47. Перебування під вартою у поліції триває (чи, принаймні, має тривати) доволі недовго. Утім, **умови утримання в поліцейських камерах** мають відповідати певним *основним вимогам*.

Всі поліцейські камери повинні бути чистими і мати належний розмір[4] – з огляду на кількість осіб, які можуть там знаходитись – а також відповідне освітлення (достатнє для читання у час, що не відводиться для сну) і вентиляцію. Бажано, щоби камери мали природне освітлення. Окрім цього, камери мають бути обладнані засобами для відпочинку (наприклад, закріпленим стільцем або закріпленою лавкою); особи, які повинні провести ніч в місці тримання, мають бути забезпечені чистими матрацом та ковдрами.

Особам, яких тримають під вартою в поліції, слід дозволяти справляти природні потреби в час, коли вони того забажають, в чистих і пристойних умовах; їм також слід надавати відповідну можливість для умивання. Ці особи повинні бути забезпечені питною водою і, у відведений для цього час,

[4] Що стосується розмірів поліцейських камер, див. також пункт 43 Другої Загальної Доповіді.

харчуванням, включаючи, як мінімум один раз на день, повноцінне харчування (щось більш суттєве, ніж бутерброд). Особам, яких тримають під вартою 24 години або довше, треба, якщо це можливо, щодня пропонувати прогулянки на свіжому повітрі.

Представники Комітету під час інспекцій бачили чимало місць перебування затриманих, які не відповідають зазначеним мінімальним стандартам. Такий стан справ особливо шкодить тим, хто потім, після кількох днів перебування, без належних харчів та відпочинку, в неприйнятно оснащених камерах, брудними й неохайними постають перед суддею.

48. Обов'язки поліції з догляду за особами, які перебувають у неї під вартою, включають гарантування *безпеки і особистої недоторканності* затриманих. Відтак, належний моніторинг місць утримання є невід'ємним складником зазначених обов'язків. Необхідно вдатись до заходів, які в будь-який час уможливлюватимуть контакт затриманих із персоналом місця утримання. У цілому ряді випадків представники Комітету натрапляли на камери, які були розташовані далеко від кабінетів чи приміщень, де зазвичай присутні працівники поліції, і які не мали ніяких засобів (як, наприклад, системи виклику) для привернення уваги поліцейських. За таких обставин значно зростає небезпека несвоєчасного втручання в усілякі можливі інциденти (насильство серед затриманих, спроби самогубства, пожежі, тощо).

49. Комітет вже висловлював свої занепокоєння щодо поширеної в деяких країнах практики, коли в поліцейській структурі кожний оперативний відділ (по боротьбі з незаконним обігом наркотиків, боротьбі з тероризмом, боротьбі з організованою злочинністю тощо) має власне місце для утримання взятих під варту осіб, у якому працюють співробітники цього ж відділу. Комітет вважає, що подібна система має поступитись місцем практиці централізованого утримання взятих під варту, і що в місці утримання мають працювати співробітники, які отримали відповідну спеціальну підготовку. Така система неодмінно призведе до кращих результатів у запобіганні катуванням. Більш того, звільнення окремих оперативних відділів від обов'язків із утримання позбавлених волі може дати чималі переваги з точки зору управління і забезпечення правоохоронної діяльності.

50. Насамкінець, важливу роль у запобіганні жорстокому поводженню поліції із затриманими особами і, в цілому, в забезпеченні задовільних умов утримання під вартою може зіграти **інспектування поліцейських закладів незалежним повноважним органом.** Ефективність здійснюваних таким

органом інспекцій суттєво зросте, якщо вони будуть як регулярними, так і несподіваними, а представники інспекційного органу матимуть змогу розпитувати затриманих віч-на-віч. Більш того, інспекційний орган має досліджувати всі аспекти утримання під вартою: протоколювання фактів затримання, надання затриманим інформації про їхні права, фактичне здійснення цих прав (і, насамперед, трьох прав, викладених у пп. 40 – 43), додержання правил щодо проведення допитів осіб, підозрюваних у вчиненні кримінальних злочинів, і матеріальні умови утримання.

Висновки зазначеного вище інспекційного органу мають передаватись не тільки поліції, але й іншим владним структурам, які є незалежними від поліції.

Додаток 4. Боротьба з безкарністю. Витяг з 14-ої Загальної доповіді, опубліковано 2004 року

25. Мотивом існування КЗК є саме запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Пильна увага Комітету зосереджена, передовсім, на майбутньому, аніж на минулому, тим не менш, невід'ємною складовою завдання Комітету щодо превентивних кроків є оцінювання результативності від вжитих заходів у випадках, коли мало місце жорстоке поводження, з огляду на те, який вплив такі заходи можуть спричинити в майбутньому.

Віра в можливість заборони катувань та інших форм жорстокого поводження опиняється під загрозою кожного разу, як тільки посадові особи, що мають нести відповідальність за подібні зловживання, уникають відповідальності за свої дії. Якщо після появи інформації, в якій йдеться про жорстоке поводження, не з'являється швидка та дієва відповідь, тоді ті, хто схильний до застосування жорстокого поводження по відношенню до позбавлених волі осіб, швидко увірують – і зовсім небезпідставно – що вони можуть чинити так безкарно. Всі зусилля, спрямовані на ствердження правозахисних принципів через політику ретельного підбору персоналу та професійної підготовки будуть підірвані. В разі, коли не вдасться вжити ефективного реагування, відповідні особи – колеги, старше керівництво, органи, що проводять розслідування – неминуче стають учасниками процесу корозії цінностей, що складають основи демократичного суспільства.

І, навпаки, коли перед судом, відповідаючи за свої дії чи помилки, постають посадові особи, які віддають розпорядження, дозволяють, пробачають або чинять катування чи жорстоке поводження, це, безсумнівно, сигналізує про те, що ніхто не буде миритись з подібним поводженням. Окрім свого значного стримувального значення, така інформація переконає громадськість також і в тому, що ніхто не стоїть вище закону, навіть ті, хто несе відповідальність за дотримання його норм. Усвідомлення факту, що ті, хто несе відповідальність за жорстоке поводження, постали за це перед судом, справить корисний вплив і на жертви.

26. Боротьба з безкарністю має починатись в рідних стінах відповідної інституції (серед поліцейського або в'язничного персоналу, у військовому підрозділі тощо). Дуже часто у випадках, коли з'являються твердження про випадки жорстокого поводження, корпоративний дух призводить до готовності

солідаризуватись і приходити одне одному на виручку, та навіть приховувати протизаконні дії з боку колег. Слід вжити конкретних дій використовуючи навчання та конкретні приклади для того, щоб **сприяти встановленню такої культури**, за нормами якої буде вважатись непрофесійним – і ризикованим в плані професійного росту – працювати або ж бути у тісних стосунках із колегами, які вдаються до жорстокого поводження, натомість має вважатись почесним та професійно заохочуватись належність до тих, хто утримується від подібних дій.

Має існувати такий мікроклімат, в якому вважатиметься за правильне повідомлення про застосування жорстокого поводження будь-ким із колег; має бути усвідомлене те, що вина за жорстоке поводження поширюється від справжнього винуватця на кожного, хто знає або ж повинен знати про те, що мало місце застосування жорстокого поводження, і не робить нічого, аби запобігти цьому або повідомити про це. Це означає, що слід запровадити чітку процедуру повідомлення та визначити засоби захисту осіб, які сигналізуватимуть про подібні випадки.

27. В багатьох країнах, що їх відвідав КЗК, катування або такі дії, як жорстоке поводження під час виконання службових обов'язків, застосування сили для отримання зізнання, перевищення повноважень тощо кваліфікуються як окремі склади злочину, що тягнуть за собою порушення кримінальної справи. КЗК схвалює існування подібних правових положень.

Однак, КЗК відзначив, що в окремих країнах органи влади, які мають провадити розслідування, наділені значними дискреційними повноваженнями порушувати кримінальну справу та проводити попереднє розслідування тоді, коли інформація про можливе жорстоке поводження з позбавленими волі особами вже оприлюднена. На думку Комітету, навіть у разі відсутності формальної скарги, такі органи влади повинні бути **зобов'язані за законом відкривати кримінальну справу та розпочинати розслідування** відразу, як тільки вони отримують достовірну інформацію з будь-якого джерела про те, що позбавлені волі особи стати жертвою жорстокого поводження. У зв'язку із цим слід зауважити, що правові рамки відповідальності будуть посилені, якщо посадові особи (поліцейські, керівництво в'язниць тощо) будуть формально зобов'язані повідомляти негайно відповідні органи в разі, як тільки їм стане відомою будь-яка інформація, що вказуватиме на жорстоке поводження.

28. Існування відповідних правових положень саме по собі не є достатньою гарантією того, що будуть вжиті відповідні кроки у випадках, коли йдеться про можливе жорстоке поводження. Належна увага має бути приділена тому, щоб

уповноважені органи усвідомили той важливий обов'язок, який вони мають виконувати у зв'язку із цим.

Той факт, що особи, які утримуються органами охорони правопорядку, повинні постати перед органами провадження слідства або суду, надає затриманим особам дійсну можливість вказати на те, чи були вони піддані жорстокому поводженню. Окрім цього, навіть за відсутності формальної скарги, ці органи можуть своєчасно вжити необхідних заходів, якщо існують інші ознаки (напр. помітні ушкодження або рани, загальний вигляд або ж загальна поведінка особи) того, що жорстоке поводження могло мати місце.

Однак, під час здійснення своїх візитів КЗК часто зустрічався з особами, які стверджували, що вони подавали скарги про жорстоке поводження, якому їх було піддано, прокурорам або суддям, однак особи, яким були адресовані скарги, зовсім не виказували інтересу до цієї теми, при тому, що скаржники мали ушкодження або рани на видимих ділянках тіла. Подібний сценарій інколи підтверджувався і фактами, які встановлював КЗК. Наприклад, недавно Комітет познайомився із судовою справою, в якій, окрім зроблених записів про скарги на жорстоке поводження, були зафіксовані також і різні синці та набряки на обличчі, ногах та спині особи, що подала скаргу. Незважаючи на те, що зафіксована в матеріалах справи інформація могла вважатись за безсумнівний доказ застосування жорстокого поводження, відповідні органи не розпочали розслідування у зв'язку з цим і були не в змозі надати правдоподібні пояснення своєї бездіяльності.

Нерідко також має місце ситуація, коли особи бояться заявляти свою скаргу про жорстоке поводження, якому їх було піддано, через те, що коли вони постають перед прокурором чи суддею, там в той же час є присутні ті ж самі представники органів охорони правопорядку, які їх перед цим допитували, або ж цих осіб безсумнівно переконали не робити подібних заяв, мотивуючи тим, що це не в їхніх інтересах.

Є нагальним питання про те, щоб прокурори або судді вживали рішучих дій в разі отримання будь-якої інформації, яка вказуватиме на те, що мало місце жорстоке поводження.

Вони також повинні проводити процедуру таким чином, щоб особи, яких це стосується, мали реальну можливість зробити заяву про те, в який спосіб з ними поводились.

29. **Адекватне оцінювання повідомлень про жорстоке поводження** завжди буде непростою задачею. Окремі види жорстокого поводження (наприклад, коли особу душать чи застосовують електрошок) не залишають по собі помітних слідів, або ж не залишають зовсім ніяких слідів, якщо їх застосовували зі знанням справи. Так само і у випадках, коли осіб примушують стояти, сидіти навколішки чи перебувати в іншій незручній позі впродовж кількох годин поспіль чи позбавляють їх сну дійсно не залишається слідів, які можна чітко ідентифікувати. Навіть удари по тілу можуть залишити по собі лише незначні сліди, які важко помітити і які швидко зникають. З цього випливає, що в разі, коли заяви про подібні форми жорстокого поводження надходять до органів прокуратури чи суду, то ці органи повинні бути особливо пильними і в тому, щоб не концентрувати непотрібну увагу на питанні про відсутність фізичних слідів. Це ще в більшій мірі стосується випадків, коли жорстоке поводження, про яке повідомляється, має, в основному, психологічний характер (сексуальне приниження, загроза життю чи здоров'ю ув'язненої особи та/або членів її сім'ї тощо). Для правильної оцінки достовірності скарг на жорстоке поводження може постати необхідність збору свідчень від усіх осіб, яких це стосується, своєчасного відвідання з інспекцію місця подій та/або здійснення огляду лікарями-фахівцями.

Кожного разу, коли особа, яку підозрюють у скоєнні кримінального злочину, подає до судді або прокурора скаргу на жорстоке поводження, такі скарги повинні бути зафіксовані в письмовому вигляді; негайно має бути видане розпорядження щодо проведення медичної експертизи (якщо це необхідно, то слід здійснити огляд психіатром-судмедекспертом), а також мають бути вжиті необхідні кроки для забезпечення того, щоб на підставі таких скарг було проведене належне розслідування. Такий підхід має застосовуватись незалежно від того, чи особа-скаржник має видимі сліди зовнішніх ушкоджень, чи ні. Навіть за відсутності сформульованої скарги про жорстоке поводження має бути запропонована медична експертиза у випадках, коли є інші підстави вважати, що особа могла стати жертвою жорстокого поводження.

30. Важливо також, щоб було усунуто перешкоди для доступу особи (яку можуть позбавити волі, не доставляючи при цьому до прокурора або до судді), що скаржиться на жорстоке з нею поводження, до лікаря, який уповноважений видавати документ-сертифікат судово-медичної експертизи, що визнається суддівськими та прокурорськими органами. Доступ до такого лікаря не повинен залежати, наприклад, від попереднього дозволу органів, які проводять розслідування.

31. КЗК в окремих своїх доповідях про візити до країн мав можливість давати оцінку органам, які були вповноважені проводити офіційне розслідування та порушувати кримінальну справу або дисциплінарне розслідування у справах, в яких йшлось про скарги на жорстоке поводження. При цьому Комітет враховував судову практику Європейського суду з прав людини, так само як і стандарти, що захищаються міжнародними правовими документами. Сьогодні вже є визначеним принципом те, що **результативне розслідування справи**, яке дає змогу визначити та покарати відповідальних за жорстоке поводження осіб, є необхідним для того, щоб надати практичного змісту забороні катувань та нелюдського, чи такого, що принижує гідність, покарання або поводження.

Для того, щоб діяти згідно з цим принципом, передбачається, що органи, яким доручено проводити розслідування, матимуть всі необхідні як людські, так і матеріальні ресурси. Окрім цього, подібні розслідування повинні відповідати певним основним критеріям.

32. Для того, щоб розслідування справи про можливе жорстоке поводження було ефективним, важливо, щоб особи, які відповідають за проведення такого розслідування, були незалежними від тих, хто фігурує в цій справі. В окремих правових системах визначається такий порядок, що всі скарги на жорстоке поводження з боку поліції або представників інших правоохоронних органів повинні надійти прокурору, і саме він, а не представники поліції, ухвалюють рішення про те, чи варто проводити попереднє розслідування за скаргою. КЗК схвалює такий підхід. Однак нерідкими є і випадки, коли повсякденна відповідальність за проведення розслідування передоручається знову працівникам правоохоронних органів. В подібних випадках участь прокурора обмежується наданням інструкцій тим посадовим особам, які проводять розслідування справи, визнанням отриманих результатів та ухваленням рішення щодо того, чи слід в даному випадку порушувати кримінальну справу. Важливо також забезпечити, щоб посадові особи, яким доручається розслідування справи, не належали до того ж підрозділу, до якого належать ті, відносно кого здійснюється розслідування. В ідеалі ті, кому практично доручено здійснити розслідування справи, повинні бути повністю незалежними від інституції, щодо якої подана скарга. Окрім того, прокурор повинен здійснювати тісний та ефективний контроль за практичним проведенням розслідування справи щодо можливого жорстокого поводження з боку службовців правоохоронних органів. Прокурорам слід надати точні вказівки щодо того, якого саме нагляду за проведенням слідства від них очікують.

33. Розслідування щодо можливого жорстокого поводження з боку посадових осіб має бути повним і закінченим. Таке розслідування повинно дозволити визначити, чи було виправданим застосування сили або інших використаних засобів за обставин даної справи, а також встановити, і, якщо це необхідно, покарати відповідних осіб. Тут йдеться про зобов'язання не щодо результату, а щодо засобів. Таке зобов'язання вимагає вжити всіх розумних засобів для того, щоб зібрати докази щодо фактів, про які йде мова, в тому числі, окрім іншого, встановити особи потерпілих та опитати їх, підозрюваних та можливих свідків (наприклад, чергових поліцейських або інших ув'язнених), конфіскувати засоби, які могли використовуватись як знаряддя для жорстокого поводження, а також зібрати результати висновків судмедекспертів. Якщо це необхідно, слід провести відповідний розтин трупа, що передбачає повний та ретельний запис всіх ушкоджень, а також об'єктивний аналіз клінічних досліджень, в тому числі й щодо причини смерті.

Розслідування має бути також проведено в повному обсязі. КЗК зустрічався з випадками, коли, всупереч численним повідомленням про інциденти та факти, які стосувались можливого жорстокого поводження, проведення розслідування справи було невиправдано обмеженим, важливі епізоди та супроводжуючі обставини, які вказували на жорстоке поводження, залишались без розгляду.

34. У зв'язку із цим КЗК бажає чітко зазначити, що у нього є серйозні зауваження щодо практики, яка спостерігається в деяких країнах і полягає в тому, що співробітники правоохоронних органів чи працівники пенітенціарних закладів одягають маски чи капюшони з прорізами для очей у випадках здійснення арешту, проведення допиту чи приборкання заворушень у в'язниці. Цілком зрозуміло, що це ускладнюватиме ідентифікацію потенційних підозрюваних в разі подання скарг про жорстоке поводження. Подібна практика має перебувати під чітким контролем і вживатись лише у виключних випадках, коли в цьому є нагальна необхідність. Подібна практика може бути виправдана в надзвичайно рідких випадках, якщо не взагалі заборонена, коли йдеться про місця позбавлення волі.

Подібним чином, має бути безсумнівно заборонена практика, яку можна спостерігати в окремих країнах, і яка полягає в тому, що поліція надягає затриманим пов'язку на очі. Це може спричинити велику перешкоду для кримінального розслідування проти тих, хто вдається до катування чи жорстокого поводження, що і справді мало місце в декількох конкретних випадках, про які стало відомо КЗК.

35. Для того, щоб бути ефективним, розслідування повинне проводитись швидко і без зволікань. КЗК зустрічався з випадками, коли проведення необхідного розслідування здійснювалось із безпідставним запізненням, або ж прокурори чи судді явно не вдавались до наданих в їхнє розпорядження правових засобів для реагування на скарги чи відповідну інформацію про жорстоке поводження. Подібні розслідування були розтягнуті на невизначений час або взагалі припинені, і співробітникам правоохоронних органів, яких підозрювали у застосуванні жорстокого поводження, вдалось повністю уникнути кримінальної відповідальності. Іншими словами, відповідь на незаперечні докази серйозних порушень була зведена до такого «розслідування», яке навіть не можна називати цим терміном.

36. Окрім критеріїв, які вже були згадані вище, для проведення ефективного розслідування необхідним є також елемент достатнього громадського контролю за розслідуванням справи або за її результатами з тим, щоб як в теорії, так і на практиці мала місце відповідальність за неналежні дії. В різних ситуаціях вимагається різний рівень такого громадського контролю. У надзвичайно серйозних випадках може бути поставлено питання про відповідне публічне розслідування справи. В кожному випадку жертва, (або, в окремих випадках, її родичі) мають брати участь в процедурі розслідування в тому необхідному обсязі, який потрібен для захисту її законних інтересів.

37. **Дисциплінарне розслідування** є додатковим засобом проти жорстокого поводження і може здійснюватись паралельно до процедури кримінального розслідування. Дисциплінарна провинність кожного відповідного службовця має бути об’єктом систематичного контролю, незалежно від того, чи правопорушення, про яке йдеться, було визнане кримінальним злочином. КЗК рекомендував у зв’язку із цим запровадити декілька процедурних гарантій, наприклад, щоб до складу комісій, яким доручено проводити відповідні дисциплінарні розслідування в поліції входив, як мінімум, один незалежний експерт.

38. Розслідування можливих дисциплінарних правопорушень, вчинених співробітниками правоохоронних органів, може бути покладене на департамент внутрішніх розслідувань в структурі відповідної служби. Однак КЗК настійливо рекомендує створення цілком незалежних органів розслідування. Подібний орган повинен мати повноваження видавати розпорядження розпочинати проведення дисциплінарного розслідування.

Незалежно від формальної структури такого органу розслідування, КЗК вважає, що має бути забезпечена відповідна поінформованість населення щодо діяльності цього органу. Окрім можливості для окремих осіб звертатись безпосередньо до такого органу зі скаргами на жорстоке поводження, має також бути обов'язковим для органів державної влади, зокрема, таких, як поліція, реєструвати всі заяви, які потенційно можуть стати подібними скаргами; для цього слід запровадити відповідні формуляри, які підтверджуватимуть отримання скарги і стверджуватимуть тим самим, що це питання буде розглянуте.

Якщо в якомусь конкретному випадку буде встановлено, що дії відповідних посадових осіб можуть бути визначені як кримінальні, то цей орган розслідування повинен буз жодних зволікань безпосередньо повідомити уповноважені органи прокуратури.

39. Слід забезпечити, щоб особам, які могли постраждати від жорстокого поводження з боку співробітників правоохоронних органів, не відмовляли звертатись зі скаргами. Наприклад, слід уважно стежити за тим потенційним негативним ефектом, який приховує у собі можливість звернення таких посадових осіб із позовом про дифамацію проти особи, яка нібито безпідставно звинуватила їх у жорстокому поводженні. Має бути забезпечений баланс між законними інтересами сторін, що змагаються. У зв'язку із цим слід також звернутись і до окремих позицій, що вже були викладені в пункті 28.

40. Будь-який доказ жорстокого поводження з боку державних службовців, який стає очевидним в результаті слухання справи в порядку **цивільного судочинства**, так само має бути ретельно вивчений. Наприклад, у справах, в яких йдеться про успішне задоволення позову про відшкодування майнової шкоди або ж про досягнення дружнього позасудового врегулювання, якщо в основі справи фігурують і насильницькі дії з боку поліцейських, КЗК рекомендує здійснити незалежний перегляд таких справ. Подібний перегляд повинен мати на меті з'ясування того, чи, з огляду на природу і серйозність скарг, які подаються проти відповідних службовців поліції, має (знову) бути розглянуте питання про порушення кримінального та/або дисциплінарного розслідування.

41. Є цілком очевидним те, що яким би результативним не було проведення розслідування справи, воно не матиме належного ефекту, якщо **покарання, які будуть накладені за жорстоке поводження**, будуть невідповідними. Якщо жорстоке поводження є доведеним, то за цим має слідувати відповідне

покарання, що справлятиме сильний переконливий вплив. І, навпаки, накладення незначного покарання лише породжуватиме атмосферу безкарності.

Звичайно ж, судові органи є незалежними, і, відповідно, вільними у визначенні міри покарання в кожному конкретному випадку, виходячи при цьому з норм, визначених законодавством. Однак, в цьому наборі норм проглядає чіткий намір законодавця: система кримінального судочинства має виробити чітке ставлення до катувань та інших форм жорстокого поводження. Так само і санкції, які накладаються за висновками, зробленими в результаті дисциплінарного розслідування, мають відповідати серйозності самого випадку.

42. Нарешті, ні в кого не повинен виникати сумнів щодо **зобов'язань держави** боротись із безкарністю. Це буде підтримкою крокам, які будуть вживатись на всіх інших рівнях. В разі необхідності, такі органи влади повинні, не вагаючись, шляхом формальної заяви на найвищому політичному рівні оприлюднити чітке послання про те, що до катування або до інших форм жорстокого поводження може бути лише «нульова толерантність».

Додаток 5. Доступ до адвоката як засіб запобігання неналежному поводженню. Витяг з 21-ої Загальної доповіді, опубліковано 2011 року

18. Можливість для осіб, які тримаються під вартою в поліції, мати доступ до адвоката під час цього періоду, є однією з основоположних гарантій проти жорстокого поводження. Існування такої можливості буде мати стримуючий вплив на тих, хто схильний жорстоко поводитись із затриманими особами. Крім того, адвокат є саме тією особою, що може вжити відповідних заходів у разі, якщо жорстоке поводження дійсно має місце.

19. Щоб бути повною мірою ефективним, право доступу до адвоката повинно бути гарантовано від самого початку позбавлення особи волі[5]. Так, ЄКЗК неодноразово доходив висновку, що ризик залякування та фізичного жорстокого поводження є найбільш високим у період одразу після позбавлення волі. Крім того, право на доступ до адвоката має застосовуватися з моменту позбавлення волі незалежно від конкретного правового статусу особи, а точніше, здійснення цього права не повинно залежати від офіційного оголошення особи

[5] Звичайно, залежно від обставин справи право на доступ до адвоката може почати діяти навіть на більш ранній стадії.

«підозрюваною». Наприклад, у багатьох правових системах в Європі особи можуть бути зобов'язані приходити до правоохоронних органів – і залишатися там – упродовж певного періоду як «свідки» або для «надання інформації»; Комітет з власного досвіду знає, що ці особи можуть піддаватися ризику жорстокого поводження.

20. Право на доступ до адвоката повинно надаватися кожному, хто позбавлений волі, незалежно від того, наскільки дрібним є правопорушення, у вчиненні якого він підозрюється. У багатьох країнах, які відвідав Комітет, особи можуть бути позбавлені волі на кілька тижнів за вчинення так званого «адміністративного правопорушення». Комітет не вбачає ніяких підстав для позбавлення цих осіб права на доступ до адвоката. Крім того, Комітет уже неодноразово стикався з такою практикою, коли осіб, які у дійсності підозрювались у скоєнні злочину, формально утримували у зв'язку з адміністративним правопорушенням для того, щоб уникнути застосування гарантій, які застосовуються до осіб, що підозрюються у скоєнні злочину. Виключення певних категорій правопорушень зі сфери застосування права на доступ до адвоката неминуче призводить до ризику розвитку такого роду лазівок.

21. Так само, право на доступ до адвоката повинно застосовуватися незалежно від тяжкості злочину, в скоєнні якого підозрюється затримана особа. Дійсно, особи, які підозрюються в скоєнні особливо тяжких злочинів більш ніж інші ризикують піддатися жорстокому поводженню і, отже, більш ніж інші потребують доступу до адвоката. Отже, Комітет виступає проти заходів, які передбачають систематичну відмову протягом визначеного періоду в доступі до адвоката для затриманих осіб, які підозрюються у вчиненні певних категорій злочинів (наприклад, злочинів, що караються відповідно до антитерористичного законодавства). Питання про те, чи є обмеження права на доступ до адвоката виправданим, має оцінюватися у кожному конкретному випадку, а не визначатися категорією злочинів[6].

22. ЄКЗК повністю визнає, що в окремих випадках може бути необхідно протягом певного часу не дозволяти затриманій особі бачитися із самостійно обраним нею адвокатом. Однак це не повинно призводити до того, що особі буде повністю відмовлено у доступі до адвоката протягом періоду, про який йде мова. У таких випадках має бути забезпечено доступ до іншого незалежного адвоката,

[6] Тут можна послатися на рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сальдуз проти Туреччини» (Salduz v.Turkey) (27 листопада 2008 р.), в якому Суд визнав, що «… пункт 1 статті 6 [Європейської конвенції з прав людини] вимагає, як правило, щоб доступ до адвоката був наданий…, якщо тільки не доведено, в світлі конкретних обставин справи, що існують вагомі підстави для обмеження цього права» (п. 55).

якому можна довіряти, щоб не ставити під загрозу законні інтереси слідства. Це цілком можливо зробити, якщо заздалегідь знайти задовільні рішення для такого роду ситуації, порадившись з місцевою колегією адвокатів або спілкою юристів.

23. Право на доступ до адвоката під час утримання в поліції має охоплювати право зустрітися з ним та спілкуватися віч-на-віч. Саме якщо розглядати це як гарантію проти жорстокого поводження (на відміну від засобів, що забезпечують справедливий судовий розгляд), дуже важливо, щоб адвокат був фізично присутнім біля затриманої особи. Тільки це надає можливість точно оцінити її фізичний і психологічний стан. Крім того, якщо зустріч з адвокатом не проходить у приватному порядку, затримана особа може побоюватися розповідати, яким чином з нею поводяться. Допустивши, що, як виняток, інтереси особи може захищати не обраний нею адвокат, а замість нього інший адвокат, обраний відповідно до узгодженої заздалегідь процедури, Комітет не вбачає жодної необхідності відступати від принципу конфіденційності зустрічей між адвокатом і зацікавленою особою.

24. Право на доступ до адвоката повинно також охоплювати право на присутність адвоката під час допиту, а також можливість для адвоката брати участь у допиті затриманого. Очевидно, що це не повинно ні заважати поліції відразу ж починати допитувати затриману особу, яка скористалася своїм правом на доступ до адвоката, ще до прибуття адвоката, якщо цього вимагає крайня терміновість справи, що розглядається, ні виключати можливість замінити адвоката, який перешкоджає належному проведенню допиту. Разом з тим, у разі виникнення такої ситуації, поліція згодом повинна відповідати за свої дії.

25. Нарешті, для того, щоб право на доступ до адвоката під час затримання ефективно забезпечувалося на практиці, необхідно передбачити відповідну процедуру для осіб, які не мають фінансової змоги оплатити послуги адвоката.